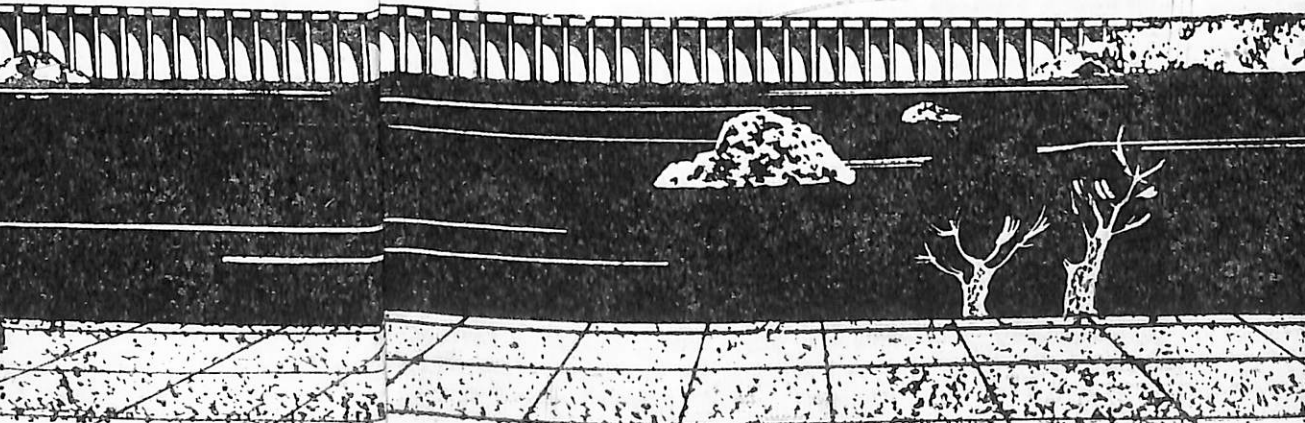

ВИДАВНИЦТВО „ПРОМІНЬ“
ДНІПРОПЕТРОВСЬК . 1987

М. КИЦЕНКО

ХОРТИЦЯ В ГЕРОЇЦІ І ЛЕГЕНДАХ

9 (C2) + 91 (C2)

К 45

Хортиця!.. Співуча, легендарна, героїчна... Яких тільки образних слів не добирає народ, щоб висловити своє захоплення цією славною землею! Овіяна легендами далекого минулого, сповнена героїки часів запорізького козацтва, прославлена в роки громадянської і Вітчизняної воєн, Хортиця завжди була близькою і дорогою радянським людям.

Про її історію, прекрасне сучасне, про створення на Хортиці державного історико-культурного заповідника розповідає автор.

2-8-4

361-67 М

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

18 вересня 1965 року Рада Міністрів УРСР прийняла Постанову «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва». Постанова відзначила велику прогресивну роль запоріжців в історії братніх українського й російського народів, у справі возз'єднання України з Росією, вказала на необхідність збирання, систематизації і збереження монументальних речей, окремих споруд, матеріалів, музейних цінностей, які зв'язані з життям і бойовими діями січовиків, з процесами і явищами козацької республіки.

Цією постановою ТЕРИТОРІЯ ОСТРОВА ХОРТИЦІ ОГОЛОШЕНА ДЕРЖАВНИМ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИМ ЗАПОВІДНИКОМ, а Держбудові УРСР, Міністерству культури України, Запорізькому облвиконкомові доручено забезпечити виготовлення генерального плану острова і передбачити розміщення на ньому пам'ятних знаків, які б розкривали історію козацтва.

Запорізька Січ...

Скільки подвигів, скільки прекрасних, могутніх велетнів народила вона за свої сторіччя! Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Петро Сагайдачний, Тарас Трясило, Максим Кривоніс, Данило Нечай, Іван Богун... А скільки ще їх, безіменних героїв-лицарів, які, боронячи південні рубежі Батьківщини, визволяючи полонених з рабства, примушували здригатися татарських ханів, спопеляли фортеці яничар, громили відбірні полки шляхетських загарбників. Стамбул і Кафа, Сіноп і Трапезунд — всі вони оку-

тувались козачим порохом димом, були свідками народження безсмертної козацької слави.

Серед козацтва, як і серед інших верств населення України, не було соціальної рівності. Його раз у раз роз'їдала гостра внутрішня боротьба, і все ж демократичний лад, який існував у Низовому війську, вигідно відрізнявся від тих гнітючих політичних устроїв, які в той час панували в багатьох країнах Західної Європи. Це дало право основоположникові наукового комунізму К. Марксу назвати Запорізьку Січ «вільною козацькою республікою»¹, занести до своїх записок відомі рядки: «заснувалося славне Запорозжя і дух козацтва розлився по всій Україні»².

Цими словами Карл Маркс підкреслив велику волю пригноблених до боротьби за свою соціальну і національну рівність, стверджував справедливість боротьби козацтва.

А яку високу оцінку запоріжцям давали видатні діячі науки і культури! М. Г. Чернишевський називав козаків «захисниками і героями України»³, її кращими синами. О. І. Герцен писав, що «Запорізька Січ становила дивне явище плебей-вигідів, лицарів-мужиків»⁴. «Вони прирекли себе на захист всіх дорогих інтересів своєї Батьківщини... Ніхто на всьому світі не відчував так глибоко волі, рівності й братерства»⁵, — говорив про них І. Ю. Рєпін.

Теплі, щирі слова залишив і М. В. Лисенко: «Ви не можете уявити собі, земляче, — писав він в одному з листів, — як допо-

¹ К. Маркс. Архив Маркса и Энгельса, т. 3, М., Госполитиздат, 1946, стр. 154.
² К. Маркс. Стенька Разин. М., «Молодая гвардия», 1926, № 1, стр. 107.
³ М. Г. Чернышевский. Полное собрание соч., т. II, М., 1949, стр. 699.
⁴ А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем под редакцией М. Лемке, т. IX, П.-д., Гиз, 1919, стр. 459.
⁵ И. Е. Репин и В. В. Стасов. Переписка, т. II, М.-Л., «Искусство», 1949, стр. 56. И. Е. Репин. Письмо Е. Н. Звягинцевой от 11.2.1891. Хранится в Третьяковской галерее.

могла мені та давня подорож на Хортицю. Картина Січі, козацьких зборів, виборів кошового — хіба ж я написав би їх, якби не побачив власними очима залишки славної минувшини?..»¹

У бойових лавах запоріжців пліч-о-пліч з українцями на боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту йшли представники багатьох інших національностей. Зокрема, на Хортицю, шукаючи союзу з козаками, приїжджав керівник повсталих російських селян Кіндрат Булавін. Своїми побратимами вважав запоріжців Степан Разін.

Таким чином, державний історико-культурний заповідник, що створюється на острові, присвячений не тільки Хортиці. Він присвячений всьому запорізькому козацтву.

...Але чому ж на Хортиці?

¹ О. М. Лисенко. «М. В. Лисенко» (Спогади сина), К., Держвид. образотворчого мистецтва, 1959, стор. 204.

З ГЛИБИН ВІКІВ

История Южной России изумляет каждого своими происшествиями и полусказочными героями... Мне кажется, будь родина моя самая бедная, ничтожная на земле, и тогда бы она мне казалась краше Швейцарии и всех Италій. Те, которые однажды видели нашу країну, говорят, что желали бы жить и умереть на ее прекраснейших полях. Что же нам сказать, ее детям?...

Т. Г. Шевченко І.

З давніх-давен Хортиця — земля руська. Ще візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своїй відомій праці «Про управління імперією» (946—953 pp.) писав:

«Пройшовши Крарійський перевіз², вони, руси (ідучи «з Варяг у Царград» — прим. наша — М. К.), причалюють до острова, який носить ім'я святого Георгія. На цьому острові вони вчиняють свої жертвоприношення: там стоїть величезний дуб...»³.

Історики по-різному пояснюють назву «Хортиця». Одні додержуються думки, що назва пішла від древньослов'янського бога Хорса. Професор Одеського університету дослідник Ф. К. Брун вважав, що вона виникла від слова «хорт», що означає борзій собака; інші пояснювали походження від тюрксько-половецького слова «орт», «орта», що значить «середній», розташований посередні, між протоками. У руських літописах острів звався Хортич, Кортицький, іноземні дослідники Боплан і Мартин Бельський називали його Хорчиком.

Острів завжди вражав своєю величністю, розкішністю приро-

¹ Т. Шевченко. З листа до П. І. Гесса, т. 6, к., Вид. АН УРСР, 1964, стор. 31—32.

² Крарійський перевіз — Кічкаська переправа. — М. К.

³ Як свідчить історик Я. П. Новицький, цей дуб було знищено в 1871 р. Він налічував біля двох тисяч років.

ди, якоюсь особливою казковістю. Німецький посланець Ерїх Ласота, відвідавши його в 1594 році, занотував у свій щоденник, що це «прекрасний, гористий, веселий острів»¹. А відомий історик Я. П. Новицький (тільки через триста літ пізніше) додавав: «Такі великі острови, як Таволжаний, Кухарський, Томаківський, в порівнянні з ним, — ніщо»².

Хортиця тягнеться 12 кілометрів у довжину, два з половиною — в ширину. Її загальна площа 3 тисячі гектарів. Висота скель над рівнем води в окремих місцях досягає 30 метрів. За твердженням прекрасного знавця Запоріжжя Дмитра Івановича Яворницького — це найбільший, найкрасивіший і найбагатший острів Дніпра.

З ранніх часів Русі він був важливим торговельним пунктом. Сюди звозили хліб, рибу, мед, а з Константинополя і грецьких колоній — різні цінні товари. Руські купці, спускаючись по Дніпру в навантажених лодях, відбивали біля порогів печенігів, а потім зупинялись на острові і там, під гіллястим старим дубом, приносили своїм богам жертву вдячності за одержану перемогу.

Хортицю не раз відвідували київські князі Олег, Ігор, Ольга... Як розповідають легенди, тут, на високій Чорній скелі, склав свою буйну голову Святослав. Ось як описує ці хвилини відомий український письменник Семен Скіяренко:

«Скеля, на якій вони стояли (князь і п'ять воїнів — прим. наша — М. К.) круто обривалася над дніпровими водами. Там винзу — прірва. Крок, кинутись вниз — і тільки бризки полетять по каменю...»

Та чи личить воїну, а тим більше князю Русі, бодай у найстрашнішу годину накладати на себе руки?

¹ «Путевые записки Э. Ласоты, отправленного римским императором Рудольфом II в запорожцам в 1594 году». Перевод и примечание Ф. Бруна, СПб, 1873, стр. 48.

² Я. П. Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі. Запорізький обласний державний архів. Ф. 164, стор. 1.

Смерть у бою — чесна смерть, самогубець — боягуз, по покону руських людей такого й після смерті жде вічне закляття...

З мечем у руці князь Святослав ступив наперед. За ним пішли ще п'ятеро. Вони йшли проти сотні ворогів... Впав воевода Бождар, упали три отроки, упав Микула. Лишився один Святослав...

Але й один він ішов уперед — з мечем у правій руці, з щитом у лівій. Якийсь печеніг підскочив збоку до нього й перебив ліву руку — князь Святослав випустив щит, але мав ще меч. Кілька стріл разом упилися в його груди, але князь ішов далі... і раптом, як зламаний спис, упав на землю...

Святославу віддавали погребну почесність так само, як і всім далеким і близьким його предкам.

На високу кручу острова Григорія,¹ до священного дуба, під яким звичайно приносили жертви, всі витягли лодію, засипали її травою, прикрасили квітами, на носі зробили подобу княжого столу, застелили його багряними килимами і там поклали тіло Святослава, прикрасивши його знаменом.

Усі знали й розуміли — князя Святослава з ними немає... Але князь Святослав живий і житиме, на своїй лодії він підійметься в небо і порине в світ, де... у вирії цвітуть сади, де Перун викрешує блискавиці, де живуть чудові діви»².

У руських «Літописах по Іпатієвському списку» згадується, що під 1103 рік на Хортицю прибув великий князь Святополк Ізяславович, а з ним молоді князі — Давид Всеславич, Вячеслав Ярополкович, Давид Ігоревич, Ярополк Володимирович. «И поидоша на коних и в ладьях, и придоша ниже порог и сташа в Протолах и в Хортичим острове»³. — Святополк звідси пішов до Су-

¹ В деякій літературі острів називався цим ім'ям. — М. К. С. Складенко. Святослав. К., «Рад. письменник», 1959, стор. 640—641.

² «Літопись по Ипатьевскому списку». С. Петербург, 1871, стр. 183.

тені (річки Молочної) і там одержав блискучу перемогу над половцями. В 1223 р. сюди теж збиралися всі головні руські князі¹. Це було перед трагічною битвою на річці Калці, коли поразка в бою привела до початку татаро-монгольського іга.

Далеко в глибинах віків народжувалася бурхлива історія Хортиці. Але й сьогодні вона хвилює нас подіями своєї сивої минувшини, чарує барвами легенд і міфів.

Великий грецький історик Геродот, який побував на Бористенесових (Дніпрових) берегах писав про країну Гілею (знаменитий Великий Луг), про зустрічі там Геракла з прекрасною Змій-Дівцею, вказував на місце печери, де народився родоначальник скіфів.

А скільки таких таємних загадкових печер на Хортиці і навколишніх островах! У XIX столітті історики широко досліджували хортицьку «Змійову печеру» біля скелі «Вища голова» і залишили про неї цікаві спостереження й думки.

Що ж являє собою ця печера?

Приблизно за три метри від води, під навісною брилою скелі, видніється вузька площа. Піднявшись на неї, переконаєшся, що довжина її більше чотирьох, ширина — до одного, а висота — до п'яти метрів. Внизу, під ногами, отвір. Він і веде до печери. Щоб проникнути туди, треба спуститись, тримаючись руками й ногами за стінки, більше чотирьох метрів у глибину (ширина проходу від 60 сантиметрів до метра). Дно її під тонким шаром піску встелене дрібним щебнем.

Як згадує Я. П. Новицький, при дослідженні печери 20 вересня 1879 року на дні її були знайдені голова пугача, декілька кісток тварин і птахів, грубі черепки глиняного посуду, чотири рушничних кремні і шість відбитих кремневих осколків. Тоді ж літні

¹ К. В. Кудряшов. «О местоположении реки Калки». Журн. «Вопросы истории», 1954, № 9, стр. 118.

люди з села Вознесенки! — Йосип Штепа, Панас Руденький та інші — розповіли, що коли вони були ще хлопчиками, в печеру ніхто не лазив: боялися зустрітися з велетнем-Змієм. Але одного разу знайшовся сміливець — рибалка Куниця. Він проник до неї і виніс звідти зотліле сукно, сидло, зброю, прикрашену мідними бляшками. Все це висіло там на жердині, прикріпленій дерев'яними підпорами.

Із «Зміювою печерою» зв'язана низка легенд. Вони передавалися з покоління в покоління. Деякі згадуються й тепер, правда, здебільшого у викладі Д. І. Яворницького, який, як відомо, багато записував їх і широко використовував у своїх творах.

У пізніші часи ця печера використовувалась заборіжцями як сховище зброї.

А взагалі, історія України навряд чи знайде ще такий шмат землі, який би за силою своєї історичної ролі, за глибиною подій, героїзмом людей набрав такого широкого розголосу. І був би так щедро оспіваний народом, вплетений у безліч легенд і міфів. Народження цих легенд, передусім, обумовлене тією фантастичною природою, в якій жила і боролася за своє існування людина, а по-друге, тим безприкладним героїзмом, зневагою до смерті, які проявляли в ім'я Батьківщини, свого народу наші предки.

Справді, де ще серед цих рівних безкраїх степів можна було знайти такий дивовижний комплекс: дикі, грізні пороги; казкові візерунки хортицьких скель; ревіння, стогін розбурханої водяної стихії і плавні — безмежні, широкі плавні з ясними зорями і тихим шелестом спокоєвничих дубів...

У темні горобині ночі, коли до шаленої дніпрові природи домішувались громи, стрімкі кресала дощових блискавиць, тоді старі руси бачили, як з хортицької печери піднімався триголовий

¹ Тепер Вознесенки немає. На її місці виросла нова частина м. Запоріжжя.

змії і летів до скель Перунового порогу. На протязі всіх п'ятнадцяти кілометрів води Дніпра тоді освітлювались вогнем, і горе було тому печенігові, який задумав би пройти руські застави.

Розповідаючи про Хортицю, історики завжди зупиняються на прилеглих острівцях і Кічкаській переправі. Зупиняються тому, що, по-перше, ці острівці знаходяться буквально за кілька сот, а то й десятків метрів, од Хортиці, висять, як кажуть, у неї на мотузку, а по-друге, вся їхня історія — це історія Хортиці.

Кічкаський перевіз, який проходив ледь вище сучасної Дніпровської греблі, був відомий не тільки візантійському імператорові Костянтину Багрянородному. В XVII столітті про нього докладно писав і французький інженер Боплан: «Я бачив, як поляки тут стріляли з лука, з одного берега річки на другий, і стріли падали більш як на сто кроків далі протилежного боку. Це головний і найкращий татарський перевіз... У цьому місці русло ріки не більш як 150 кроків завширшки; береги дуже приступні, місцевість одкрита, через що засад тут можна не боятися»¹.

Деяко нижче Кічкасу, за машинним залом гідроелектростанції імені Леніна, видніються відомі скелі — три Стовпи. Одна з них зветься Диван Цариці, або Крісло Катерини. В народних переказах стверджується, що тут відпочивала цариця під час своєї подорожі по Новоросійському краю. Однак це не відповідає дійсності.

Метрів за сто від Крісла — Середній стовп. Ця скеля славеться цікавими археологічними знахідками. Вона була житлом людини ще за кілька тисяч років до нашої ери. В трьох шарах ґрунту (перший — до 25 сантиметрів, другий — понад півметра і третій — метровий) відбита багатотисячолітня історія життя людей неоліту і бронзи. Якщо в першому шарі землі серед попелищ було знайдено залишки риб, вироби з кременю та черепки примітивного посуду, то в другому переважали кістки диких тварин,

¹ Г. Л. Ляскоронский. Описание Украины. К., 1901, стр. 14.

посуд був кращого виробу, оздоблений гусеничним та пунктирним орнаментом, а в третьому, верхньому, були людські поховання пізнішої епохи.

На цьому ж Середньому стовпі знаходиться відома запорізька миска. Її діаметр півтора метра, а глибина — до метра. За твердженням Д. І. Яворницького, лоцмани Дніпра розповідали, що в сонячні, пекучі дні в цій місці козаки «варили» галушки. Причому сідали навколо миски один проти одного. Ручки ложок були півтораметрової довжини, а оскільки такою ложкою собі до рота не піднесеш, то годували один одного через миску.

Ліворуч від Стовпів — прямо перед Хортицею — розкинулось урочище Сагайдачного. Це широкий, просторий луг, обрамлений кручами. Колись тут стояли розкішні дерева. Зараз перед ним теж виступають з води високі скелі — Дурна і Середня. Правда, Дурна значно пошкоджена. В часи будівництва Дніпрогесу тут прокладався водний шлях од шлюзу до Дніпрового русла, і ліва частина її була зірвана. Середня скеля — в природному, первісному стані, хоч на ній і немає того оригінального каменю, який називався Люлькою і був схожий на справжню козацьку люльку з чубуком і протичкою. Там уже не можна бачити й «ліжка», «стула», «крісла» Сагайдака. Те ліжко стояло на вершій скелі і «було не що інше, як оброблений камінь. Посеред нього була заглибина для лежання людини з уголовкою для голови та ямочками для ніг. Від морозу чи з інших причин те ліжко лопнуло на дві частини, але вони, ці частини, щільно лежали одна біля одної і ніхто не наважувався зрушити їх з місця. Та в 1883 році до Середньої скелі приїхали з Олександрівська два гуляки, які після довгої пиятики надумали показати людям свою удалість та молодечество — підкласти під «ліжко» порох і запалити його. Задумали й зробили, і за мить од того «ліжка» не лишилося жодного камінця на місці»¹.

¹ Д. І. Яворницький. Дніпрові пороги, к. дву, 1928, стор. 70.

На Середній (Дубовій) скелі, як і на Стовпі, знайдено стоянку первісної людини (новокам'яної доби), виявлено цікаві археологічні знахідки.

У 1876 році археолог Беренштам знайшов на Хортиці посудину кам'яного віку з майстерним зображенням оленів. А скільки знахідок епохи скіфів, козацтва!

У Запорізькому краєзнавчому музеї експонуються амфора IX століття з древньослов'янським написом, мечі періоду Київської Русі, гарматні ядра кінця XV—початку XVI віків, козацькі котли, сокири, кухлі, люльки, знайдені при археологічних розкопках науковим працівником музею істориком В. П. Пешановим.

Ще в другій половині XIX століття на Хортиці часто виймали з прибережного піску та ярів гармати, ядра, шабляки, ножі, стріли та іншу зброю. Багато мідних, чавунних речей, що тепер, безперечно, складали б історичну цінність, німці-колоністи доставляли на олександрівські та верхньо-хортицькі заводи, там переплавляли на різні господарчі речі.

Предмети старовини знаходили і в Річищі. Перед Великою Вітчизняною війною запорізька обласна газета¹ повідомляла, що в минулому столітті на Старому Дніпрі було знайдено 17 довгих, добре збитих човнів і двоє суден: одне з уцілою гарматою, на другому валялась крива шабля з посрібленою ручкою. Уціліле судно, навантажене ядрами, було знайдене і в Новому Дніпрі. Але все так і лишилося під водою.

Про сліди великих битв на хортицькій землі свідчать розповіді багатьох старожилів. Їх у свій час широко використовували Д. І. Яворницький, Я. П. Новицький та інші українські дослідники. Зокрема, варто згадати такий запис, зроблений Д. Яворницьким:

«В старовину, бувало, як підеш різними балками острова, то

¹ Острів знахідок, «Вольшевик Запорож'я», 1941 р., 8 червня.

чого тільки не побачиш: там стирчить велика кістка від ноги людини, там білють зуби з широкими щелепами, там вилізли з піску ребра... Потрібно тобі сховатися в печеру, біжиш туди і натикаєшся на великий мідний казан чи черепкову чашу.

Тоді мисливцям не треба було купувати свинець, — слід було тільки почекати, доки пройде дощ та підніметься вітер, — після того йди і збирай скільки завгодно...»¹.

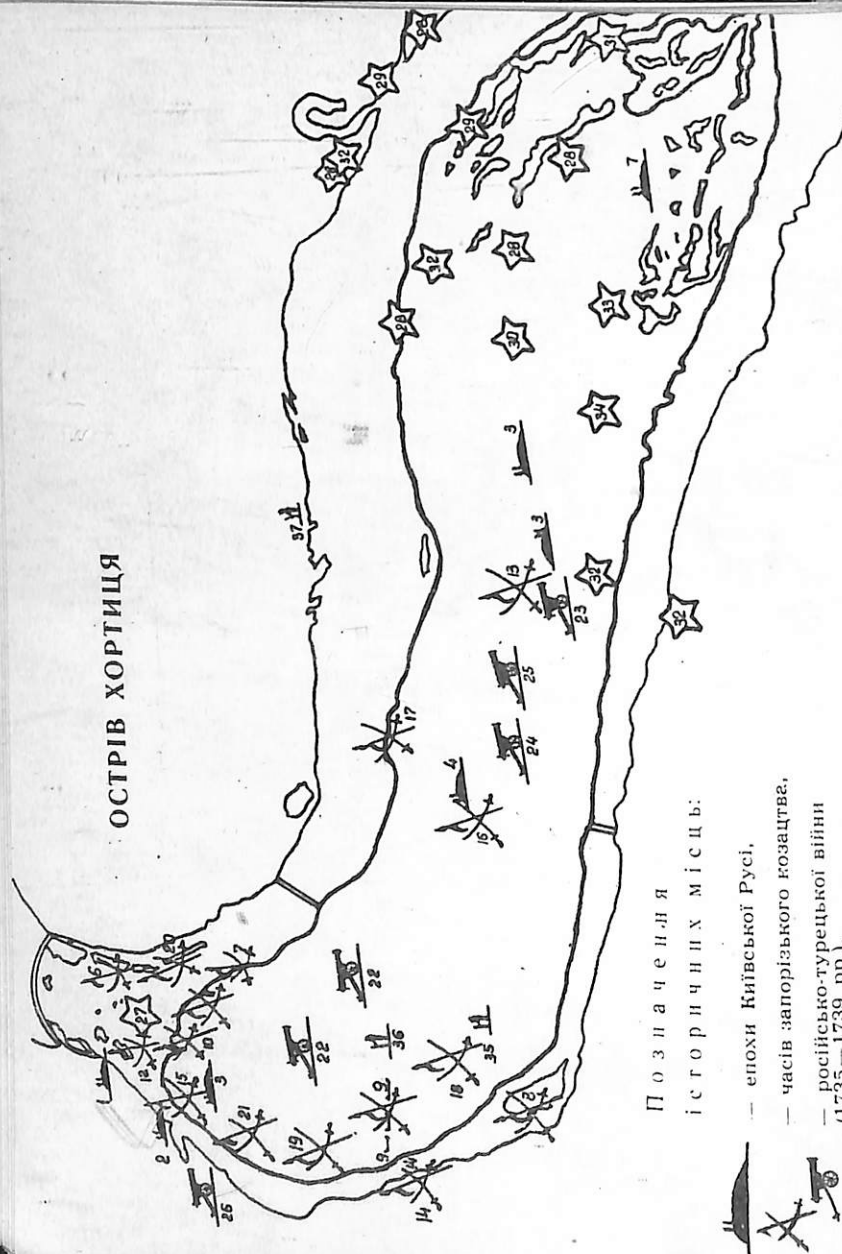
На Хортиці ще в кінці XIX століття стояло біля 130 скіфських могил, а на півдні острова, як і за Святополка, Володимира, — все манив у чисту дніпрову воду древній Протолчий брід².

¹ Д. И. Яворницкий. «Запорожье в остатках старины». СПб. 1888 г., стр. 244.
² В. Фоменко. Где был древний Протолчий брод? Известия Всесоюзного географического общества, 1963, № 6.

Свідок славної минувшини — запорізький сімсотлітній дуб.

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ

Позначення
історичних місць:

- епохи Київської Русі,
- часів запорізького козацтва,
- російсько-турецької війни (1735—1739 рр.),
- української та Великої

Відомий дослідник Запоріжжя
Д. І. Яворницький. Фото кінця
30-х років.

Скелі «Три стовпи».

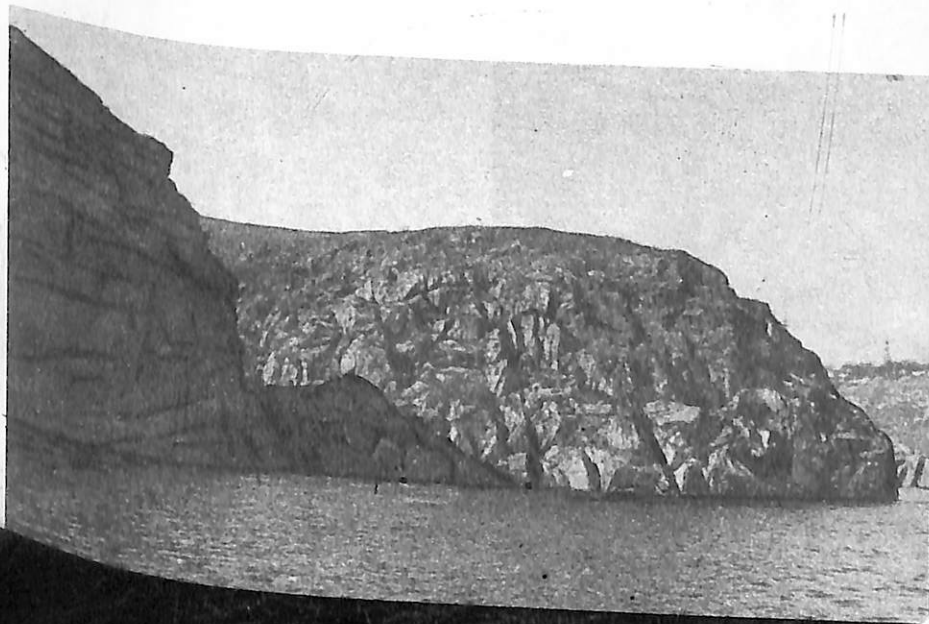

Ненаситець.

Чорна скеля. За однією з легенд, тут загинув
руський витязь — князь Святослав.

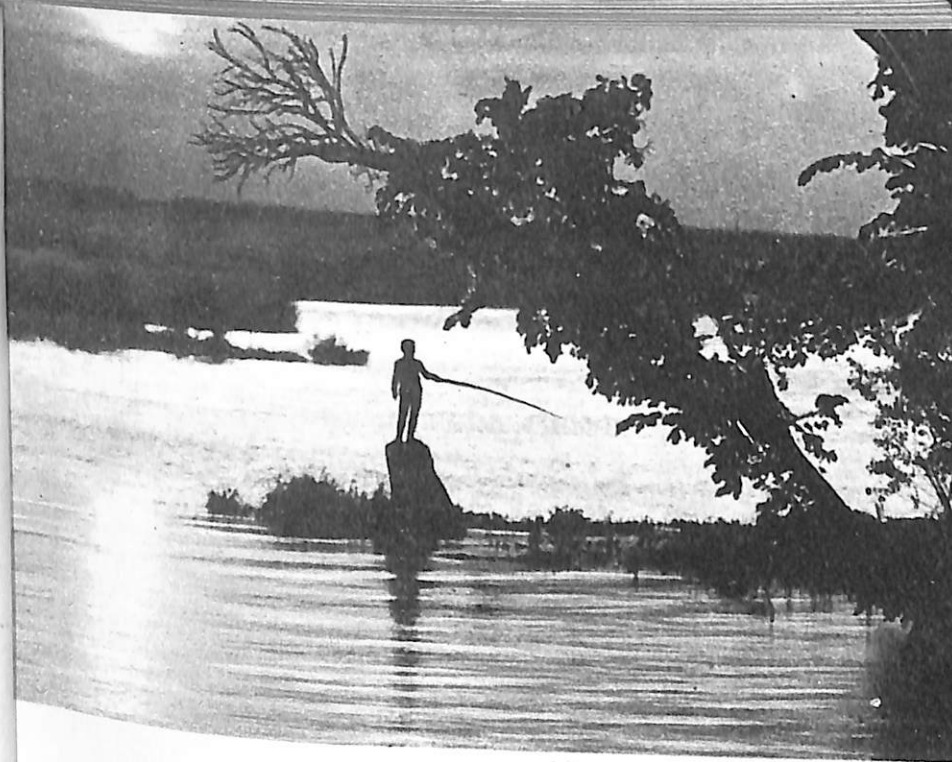

Змійова печера.

Пам'ятна культури
минулого. даленого

Ранок над древнім Протолчим бродом.

Козацький неліх.

Люлька, знайдена на берегах Хортиці.

КОЛИСКА ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Дніпре-брате, чим ти славен,
Чим ти красен, чим ти ясен?
Ой, я славен бурлаками,
Низовими козаками...

Так у народній пісні. А в дійсності? Чи була у Дніпра більша слава? Ні! Запорізьке козацтво — явище незвичайне, епохальне, явище, яке при всій його складності і протиріччях розвитку є одним з найцікавіших в історії старої України. З його любов'ю і відданістю Вітчизні, з його енергією та ентузіазмом, з його сміливістю і кмітливістю могли змагатися тільки люди епохи Жовтня, Дніпрогесу, Великої Вітчизняної війни... І не тільки могли! Наснажені великими революційними ідеями, надихані силою кращих синів минулого, вони тут же, на берегах Дніпра, виявили таку безприкладну трудову і бойову велич, якій можуть заздрити наші славні предки.

Але повернемося до пісні, розгляньмо, чому народ, запитуючи у Дніпра, чим він славен, красен і ясен, одержав відповідь: «Низовими козаками».

Хто ж вони і звідки взялися запорізькі козаки? Чому Хортиця стала колискою народженого козацтва?

Відповідаючи на це, згадаймо, як складалася доля українського народу після тривалого татаро-монгольського іґа. Якщо переможна Москва, хай і поступово, але продовжувала набирати сил, міцніла, розправляла свої богатирські плечі, то Україну з усіх кінців шматували вороги. Придніпров'я, східну Волинь і південні степи захопила Литва. Поділля і Галичину терзала Польща. В Закарпатті господарювали угорські феодалі, а на Буковині — молдавські бояри.

Після Кревської унії (1386 рік) гноблення українського народу ще більше посилювалось. Став насаджуватись католицизм — активне знаряддя боротьби проти мас. Країна важко долала фео-

дальну роздробленість. І все ж процес дальшого розподілу праці посилював товарно-грошові відносини, а ті з свого боку стали широко підривати натуральне господарство. З розвитком ремесла, торгівлі міцнішали зв'язки міст і районів. Польсько-литовська знать багатіла. В гонитві за грошима й прибутками вона знаходила нові, ще жорстокіші форми експлуатації селян.

На землях України вводилась панщина, кріпацтво. Селяни за маленький клптик землі змушені були по декілька днів щотижня працювати на пана. Бідність доводила людей до невимовного відчаю.

Та хіба так було тільки на селі? Багаті міщани безжалісно експлуатували міські низи. Зловживала владою державна адміністрація — воеводи, старости, намісники. Польська шляхта душила українську культуру, насміхалась над народними звичаями, переслідувала православну церкву.

Соціальний і національний гніт викликав гнівний протест народних мас. Частина сільської і міської бідноти піднімалася на боротьбу, а потім, уникаючи кар і знущань, залишала милі їй, дорогі місця і йшла в мандри — на південь, туди, де чекали вільні черкаські і канівські землі. Втікачі йшли поодинокі і сім'ями; засновували там хутори, містечка, займалися хліборобством, тваринництвом, рибальством; вважали себе козаками¹. Але спокій знаходили ненадовго. Князі Радзивілли, Сапегі, Вишневецькі² і тут обкладали їх податками, ставили своїх наглядачів, примушували втікачів повертатись до фольварків. А крім усього, як і там — на Волині, Поділлі, Поліссі — їм доводилось повсякчас братися за зброю: відбивати наскоки татар. Тільки тут, поблизу татаро-турецьких володінь, ці набіги були ще частішими і кривавішими.

¹ Козак — тюркське слово, що означає «вільна людина». — М. Н.
² До роду яких належав і Д. І. Вишневецький — засновник малохортицького замку.

Хто їх організовував? Кримське ханство. Виходячи своїм корінням з розпаду Золотої орди, воно виникло в тридцять років XV століття і, ведучи неосідле, кочове життя, завдавало тяжких ран українському народові. Щороку, а в окремі роки й по декілька разів, татарські орди налітали на міста і села, грабували, спустошували їх. Це було страшне лихоліття. Українські пісні й думи, народжені в той час, сповнені глибокого суму й гіркоти. Звичайно, цьому лихові можна було б зарадити, якби польські, литовські й українські пани турбувались про народ, будували на південних кордонах укріплення, організовували відсіч татарським навагам.

Та цього не робилося. Шляхта зміцнювала лише свої замки, думала про своє багатство, а народні маси віддавались на поталу ворогові. Людей рубали татарські шаблі, топтали копита коней, сотнями гнали у Кафу — на невільничий ринок.

«За річкою вогні горять,
Там татари полон ділять,
Село наше запалили
І багатство розграбили.
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан в'ється,
І по ногах ланцюг б'ється»¹.

Далі миритися з такою долею було неможливо. Рвавсь терпець. Козаки ще активніше об'єднувались і виступали проти «великої неправди». Багато з них, шукаючи волі, направлялись далі, на низ, за дніпровські пороги — на Хортицю, Томаківку, на інші острови (звідси й пішла назва — «низові», запорізькі козаки). Поселяючись на островах, у дніпровських плавнях, вони займа-

¹ «Історичні пісні». К., АН УРСР. 1961, стор. 63.
2*

лися «уходами»: заготовляли хутровину, рибу, розводили бджіл, ходили по сіль. В осінні та зимові місяці заготовлене добро щепро вивозилось до Києва, а звідти на виручені гроші після весняної повені знову тяглися човни з одягом, знаряддям і зброєю до порожистого Дніпра.

Водний шлях від Кодацького до Вольного порога¹ вимагав великого напруження, вміння. Пекло не було таке страшне, як Ненаситець. Пройти його — побувати в пазурах смерті. Але водночас — скільки там було краси і поезії! В одній з своїх запорізьких легенд класик української літератури Іван Нечуй-Левицький писав: «Ще було чути, як стогнали вищі пороги, а тут уже заревів Дід (Ненаситець).... Все дужче та дужче, неначе десь ревла череда волів, неначе десь стріляли з гармат або дзвонили в великі дзвони... Цілі гори білої ревучої піни бились об каміння, скакали вгору, закручувались гребіннями і знов падали... Од берега до берега лютувала біла водяна буря, крутились вихри, вертілись чорторії, неначе все те викидав підземний вогонь або заховані на дні вітри»².

Особливо посилювалася втеча селян від своїх феодалів наприкінці п'ятнадцятого — початку шістнадцятого століть. Прибувши на острови, панські холопи знаходили тут своїх побратимів — таких же сіром — і, об'єднуючись з ними, створювали перші загони для боротьби з служебниками українських, польських і литовських магнатів, які набігали, щоб повернути їх, сіром, у неволю. Ця боротьба, а також відсіч татарам, додавала їм віри

¹ Поріг — кам'яна гряда, що перетинає русло ріки від берега до берега. Всіх їх було дванадцять: Кодацький, Сурський, Лоханський, Стрільчатий, Звонецький, Княжин, Ненаситець, Внук, Буковинський, Таволжанський, Літній і Вольний. Забора — частина русла, перекритого грядою.
² І. С. Нечуй-Левицький, Запоріжці. Т. 2. К., «Наукова думка», 1966, стор. 340—341.

впевненості у свої сили. Т. Г. Шевченко залишив про цей час чудесні рядки:

Ой, піду я одружуся
З моїм вірним другом —
З славним батьком запорозьким,
Із Великим Лугом,
На Хортиці у матері,
Буду добре жити...

Батько — Великий Луг, мати — Хортиця. Такі визначення проходять через десятки народних пісень. Прекрасний знавець українського фольклору, зокрема народної пісні, М. В. Гоголь говорив, що вони цілком можуть називатися історичними, тому що пісні не відриваються ні на мить од життя і завжди вірні тодішній хвилині і тодішньому стану почуттів¹.

Ці слова ми навели для того, щоб зайвий раз нагадати про неувважність тих, хто в своїх історичних працях забуває, обходить, применшує роль Хортиці. Вона, Хортиця, як і ряд інших островів, безперечно, була колискою запорізького козацтва, одним з центрів, де проходило його визрівання і формування в військову силу. Це засвідчує не тільки народна творчість, це красномовно стверджує й логіка подій.

Як відомо, в пониззі Дніпра знаходилося понад 250 островів. Навіщо ж бунтарям, людям, які, за висловом Богдана Хмельницького, не витримували холопства, йшли в козаки, навіть що було їм обходити, віддавати цей плацдарм, цю багатющу стратегічну точку в розпорядження ворога? Адже ні один острів (хіба що Томаківський) не міг конкурувати з Хортицею.

Що означала недооцінка, добровільна віддача острова татарам? По-перше, закриття найкращого шляху, яким могло йти козацьке поповнення з північних районів, по-друге, позбавлення

¹ М. В. Гоголь. «О малороссийских песнях». т. 6, Госиздат, М., 1953, стр. 68.

контролю над Кічкаською переправою та Протолчим бродом і, по-третє, вона допускала створення в пониззі Дніпра, на Хортиці, міцного ворожого форпосту. Зрозуміло, що в дійсності так не було. Тим більше, що над низовими козаками з самого початку їх існування висіла подвійна загроза — напади польсько-литовських панів і турецько-татарських орд. Хортиця була природною фортецею, і на першому етапі розвитку козацтва вона відіграла важливу позитивну роль, була одним з пунктів, де розгоралася національно-визвольна і класова боротьба.

На жаль, точних даних про час і місце заснування першої Січі немає. Відомий радянський історик В. О. Голобуцький, аналізуючи це питання, спростовує той факт, що замок литовського магната Д. І. Вишневецького, який був на Малій Хортиці, можна вважати Січчю. Дійсно, документи, представлені в розпорядження читачів, заперечують твердження багатьох істориків¹. Але, як відомо, в свій час про це писали І. Каманін², Л. Падалка³, про це, правда, спочатку обережно, а в 1912 році на весь голос, говорив і Д. І. Яворницький⁴. Ще в першому томі «Історії запорозьких козаків» він писав, що «город» Вишневецького по-служив «прототипом Січі» і наголошував на тому, що невідомо, чи називали його козаки Січчю⁵. Однак це ніскільки не применшує тих висновків, які ми навели вище. На Хортиці козаки були і до і після Вишневецького. Заслуга В. О. Голобуцького полягає в тому, що він категорично відкинув роль магната, як організатора Січі, що він чітко визначив роздільну лінію між класовими

¹ В. О. Голобуцький. Запорізьке козацтво. К., Держполітвидав, 1957, стор. 78.

² І. Каманін. К вопросу о казачестве до Б. Хмельницкого. К., 1894.

³ Л. Падалка. К вопросу о существовании Запорожского Сечи в первые времена запорожского казачества. К., 1894.

⁴ Д. І. Яворницький. «Як жило славне запорозьке нині зове військо», Катеринослав, 1912.

⁵ Д. І. Яворницький. История запорожских казаков. СПб., 1892, ч. I, стр. 84.

інтересами Вишневецького і народного героя Байди. Але, на наш погляд, це не дає права перекреслювати малохортицькі події. Навпаки, складність того явища вимагає від нас більшої уваги, більш глибокого проникнення в суть дипломатії Сігізмунда Августа і Давлет-Гірея, як водночас вимагає дії загону малохортицького козацького городка розглядати тільки з позицій ролі народних мас в історичному процесі.

Про що ж свідчать історичні документи? Хто першим розповів про козацтво на Хортиці?

Очевидно, першими письмовими джерелами слід вважати записки польського хроніста Мартина Бельського (1494—1575 рр.). В усякому разі історична література досі не навела якихось інших даних. Бельський, об'їжджаючи Придніпров'я, зробив запис про те, що на південь від Хортиці (приблизно за 60 кілометрів) розташований другий острів, «названий Томаківкою, на якому частіше всього (підкр. наше — М. К.) живуть низові козаки і який служить їм, по суті, найсильнішою фортецею на Дніпрі». Слова «частіше всього» конкретно говорять про те, що козаки в той час жили не тільки на Томаківці, а й на інших островах. Зокрема, Бельський згадує, що на Хортиці «Вишневецький перед цим жив і татарам дуже шкодив».

Дещо згодом про Хортицю розповів і посланець німецького імператора Еріх Ласота. Як відомо, він був посланий Рудольфом-II до запоріжців, щоб переконати їх виступити в похід проти татар і не дати останнім перейти на бік Турції, яка готувала тоді війну проти Священної Римської імперії.

На початку літа 1594 року Ласота виїхав з Канева і річковим шляхом добрався до Хортиці. «На цьому острові, — помітив він у щоденнику, — ми переночували. Козаки, числом до 400, які складали сторожу татар біля Будальського порога, приєдналися до нас і згодом разом з нами відправились до Січі».

Ще докладніше Ласота розповів про Хортицю, коли повер-

тався назад із Січі. «4 липня ми пройшли мимо двох річок, які носять назву Московки і течуть у Дніпро з татарського боку, звідки до острова Хортиці одна миля... Потім пристали до берега нижче, поблизу розташованого острова Малої Хортиці, де років тридцять тому був збудований замок Вишневецького, зруйнований турками і татарами; біля цього острова виливаються в Дніпро з руського боку три річки, всі звуться Хортицями і назву цю вони передали обом островам»¹.

Французький інженер Боплан, який довгий час стояв на службі у польського короля і доїжджав до Кічкаса (нижче він не спускався), зробив такі нотатки: «Кажуть, що острів має велике значення. У нього високе, величне місцезнаходження і, будучи охоплений майже з усіх боків високими скелями, не має великих доступів; він тягнеться на дві милі в довжину і на половину, особливо в верхній частині, в ширину... Не боїться повені, має багато дубів, був би дуже придатним для життя і нагляду за татарами»².

Такі перші джерела про низове козацтво. Що скажеш? Вміли вони воювати, творити історію, та не вміли в перший період свого існування її писати³. Між іншим, з цього приводу дуже слушні поради під час Великої Вітчизняної війни давав генералові П. П. Вершигору полум'яний Довженко: «Пишіть, як можна більше пишіть... Не слідує, Вершигору, славним прадідам нашим — запоріжцям, од яких, після того як погнали їх онучі й... потрухли горілчані баклаги, майже нічого не лишилося... Історію доводилось писати на основі писань іноземних сучасників»⁴.

¹ «Путевые записки Э. Ласоты, отправленного римским императором Рудольфом-II к запорожцам в 1594 году». Перевод и примечание Ф. Бруна, СПб., 1873, стр. 53.

² Ф. Брун, Черноморье. Ч. 2-я. О., 1880. Остров Хортица, стр. 377.

³ С. Мышецкий. «История о казаках запорожских».

⁴ О. П. Довженко. Твори, т. 5, Вид. Х. Л., К., 1966, стор. 351.

Але повернемося до Малої Хортиці. Тут документів значно більше. Принаймні, цілком достовірно, що, закінчивши татарський похід, який здійснювався разом із загоном російських військ на чолі з дяком Ржевським, а також разом із запорізькими козаками отаманів Млинського і Есковича, Дмитро Вишневецький влітку 1556 року прибув до Хортиці і десь восени закінчив тут спорудження городка. Гармати, вивезені з турецького Іслам-Керменю, були поставлені на хортицьких валах. Літописне свідчення повідомляє, що у вересні 1556 року в Москву «приехал ко царю и великому князю Ивану Васильевичу (Грозному) всея Руси от Вишневецкого князя Дмитрия Ивановича бити челом Михайло Ескович, чтобы его (то есть князя Вишневецкого) государь пожаловал и велел себе служить, а от короля из Литвы отъехал, и на Днепре на Кортицком острове город поставил, против Конских вод у крымских кочевий. И царь и великий князь послал к Вишневецкому детей боярских Ондreja Щепотева да Нечая Ртищева, да того же Михаила с опасною (секретною) грамотою и с жалованьем»¹.

Не дивлячись на те, що Вишневецький клявся служити руському царю, він уже в перші місяці після спорудження городка надіслав таємного листа польському королю Сігізмунду Августу, в якому просив прислати на Хортицю гармати і служебників. Король, очевидно, мало довіряв хитрому магнатові. Він знав його по поведінці з турецьким султаном Сулейманом II, і, хоч всіляко намагався повернути хортицьку фортецю на користь Польщі, ні гармат, ні служебників не дав. Більше того, він регулярно інформував про хортицький городок Давлет-Гірея, причому інформував хитро, лише з вигідних позицій.

Наведений приклад красномовно розкриває і «вірність» Вишневецького, і «довір'я» Сігізмунда. Кримський хан Давлет-Гірей,

¹ Русская летопись по Никоновскому списку, том VII, стр. 272.

прекрасно знаючи цю ситуацію, не гаяв часу, і вже взимку 1557 року організував похід на Хортицю. 24 дні тривала кривава битва, «но именем государя и великого князя, он, Вишневецкий, отбилсѣ от хана, побив у него даже многих лучших людей, так что хан пошел от Вишневецкого с великим соромом»¹. Повідомляючи про цю подію царя, Вишневецький знову клявся, «что пока он будет на Хортице, крымцам ходить никуда нельзя».

І все ж хитрість, непослідовність, віроломство литовського магната не могли не помічати ті, хто стояв близько до нього, хто безпосередньо керував хортицьким загonom. Це негативно впливало на моральний дух козаків, на їхню бойову єдність: вони почали розходитися з городка.

Восени 1557 року Давлет-Гірей знову підійшов до Хортиці. Підійшов не тільки з кримським, а й з турецьким та волоським військом. Після недовгої оборони Вишневецький покинув замок. У донесенні Івану Грозному він повідомив, «что с Днепра, с Хортицкого острова пошел потому, что корму не стало и казаки разошлись»².

Невдовзі Вишневецький знов перейшов на службу до польського короля. Відповідаючи Сігізмунду-Августу про причини цього переходу, Іван Грозний писав: «Пришел он как собака, потек как собака»³.

Отже, заслуга В. О. Голобуцького в тому, що він розкрив Вишневецького як підступного, хитрючого дипломата, особу, яку будь-що не можна ототожнювати з народним національним героєм Байдою. Інтереси Вишневецького — це інтереси панівної верхівки, панівного класу. Вона не захищала і не думала захищати інтереси низового козацтва. Але, водночас, неправильно було забувати героїку хортицьких козаків, які при всій непослідовнос-

¹ Русская летопись по Никоновскому списку, том VII, стр. 284.
² Там же, стр. 292.
³ Там же, стр. 308.

ті Вишневецького жодного, разу не виступали ні проти росіян, ні проти запорізького козацтва. Навпаки, вони продемонстрували братерську єдність і тоді, коли спільно ходили на Іслам-Кермень, і тоді, коли майже місяць день і ніч боролися проти іноземних загарбників. Вишневецького козаки підтримували до-ти, доки він не розкрив своє справжнє обличчя. Пізнавши його, козаки кинули Вишневецького.

Такі історичні факти. З них можна робити незаперечний висновок — доля Батьківщини, доля народу, а не інтереси магнатів визначали і народжували героїку козаків Малої Хортиці. В цьому, очевидно, треба шукати і ключ до загадки: чому народна творчість через віки свято несла і оспівувала ранину козацьку Хортицю.

У 1564 році Вишневецький, будучи на службі в польського короля і подруживши з магнатом Ляським, який мав у Молдавії фортецю, пішов з ним на завоювання «всєї Молдавії». Там він був схоплений і, як розповідають хроністи, переданий султанові. Турки не забули зради молодого Вишневецького і на знак помсти кинули його з високої башні на крюччя.

Можливо, було й не так, але не виключено, що подібна кара спіткала литовського магната. Та Вишневецький — не Байда. І славнозвісна пісня про народного героя — то пісня не Вишневецькому, то пісня вірним, чесним синам України.

У пізніші часи, за свідченням дослідників, С. Мишецького, Г. Спаського, історика Устрялова, на Хортиці будував укріплення Яків Шах, а згодом деякий час перебував там зі своїм військом гетьман Петро Сагайдачний.

Таким чином, розглядаючи історичну літературу, літописні та археологічні дані про Хортицю, треба, на нашу думку, погодитися з тією лінією, яку свого часу досить рельєфно визначив Л. Падяка. Він писав, що «острів Велика Хортиця і прилеглі місцевос-

ті в другій половині XVI і в першій чверті XVII віку були міцно зайняті низовими запорізькими козаками», «що ця місцевість є центальною в історії запорізького козацтва в проміжок часу від Дмитра Вишневецького до Конашевича-Сагайдачного включно»¹.

Розглядаючи роль і місце острова в історії запорізького козацтва, не можна забувати, що саме звідси виступали в походи Тарас Трясило, Іван Сулима, Іван Сірко, що саме тут Богдан Хмельницький одержав підтримку реєстрових козаків у розгортанні Великої визвольної війни 1648—1654 рр.

Як відомо, прибувши на Запоріжжя в кінці 1647 року, Хмельницький зустрів тут складну обстановку: основні шляхи, які вели до Микитівської Січі, фактично були під контролем польського війська. В районі Хортиці, крім значної частини реєстровців, залогою стояв загін королівських драгун. Шляхта пильно стежила за Січчю, всіма засобами перешкоджала допуск сюди нового повстання.

Відчувалось, що назрівало щось надто велике. І воно сталося: спалахнуло історичне запорізьке козацьке повстання. В холодну січневу ніч Богдан Хмельницький особисто очолив січовиків і пішов на польську урядову залогоу «у Хортиці». Тридцять жовнірів було вбито. Реєстрові козаки стали на бік гетьмана. Останні драгуни втекли². Починалась Велика визвольна війна українського народу проти польських панів.

У цей час Хмельницький звернувся з універсалом до всього населення: «Не підкоряйтесь більше своїм урядникам... Проти усіх тих кривд — немає іншого способу, як тільки сила»...³. Універсал закликав іти «в неприступні місця дніпровського низу».

¹ Л. Падалка. К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. К., 1894, стр. 18.
² В. О. Голобуцький. Запорізьке козацтво. К., Держполітвидав, 1957, стор. 259—260.
³ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 122

йти, щоб підніматись на польських панів і бити їх разом — козакам і селянам.

22 квітня 1648 року на чолі двохтисячного війська Богдан Хмельницький вирушив з Микитівської Січі в напрямку Жовтих Вод. Хортицькі реєстровці були в його лавах. Це один з найвищих, найсвятіших актів низового козацтва. Він привів до безсмертя Хмельницького, до возз'єднання України з Росією.

Відтоді аж до знищення Запорізької Січі (1775 р.) Хортицею незмінно володіли низовики.

Свідчення про перебування запорізьких козаків на Хортиці збереглося в численних назвах, які вони давали визначним місцям: Думна скеля, Урочище Сагайдачного, Музичина балка, Дурна скеля, Верхня голова, Козача могила, Совутинна скеля, Холодна криниця...

Кожна з цих назв має свою історію, свої легенди. Та хіба тільки вони? На Хортиці немає горбика, ямки, які б не розмовляли з нами мовою віків. А скільки тут балок! Корнієва, Липова, Костіна, Башмачка, Шанцева... Північна частина острова крута, скеляста, з чарівними грушовими урочищами, а південна, навпаки, полого, з різними породами дерев, численними заплавами, вкритими ніжними лілями.

Ще на початку XIX століття значна частина Хортиці була покрита віковими дубами. З розповідей, записаних у минулому столітті від старожилів, відомо, що тут було повно різних ягід, у плавнях — багато риби, раків, диких птахів... А прибережні скелі стояли, як на клечання, в зеленому вітті дикого винограду.

Багато води з того часу сплило Дніпром у Чорне море. Багато легенд нашумів своїм гіллям сімсотлітній хортицький дуб¹. Тепер немає дня, щоб біля нього, єдиного, мабуть, свідка¹ дуб, що досі стоїть за чотири кілометри від острова в селі Верхня Хортиця. — М. К.

великої козацької минушини, не юрилися діти, не гомоніли діди, не стояли в радісній схвильованості юнаки й дівчата. І старий Никифір Антонович Дейкун, ревливий охоронець дуба, як і вчора, як і тиждень тому, переконливо розповідає:

— Оце тут стояв стіл. Оце тут Сірко диктував листа турецькому султанові. Реготали — листя на дубі ходором ходило. Славний був отаман! Богатир завзятий, ніким недонятий, закальонний і непобеждонний. Знаєте, родився з зубами, щоб усе життя гризти ворогів руської народності... А як умер—запоріжці п'ять літ возили Сірка з собою, праву засушену руку в битвах піднімали: на перемогу нам — на страх ворогам!

Або:

— Це тоді було, як Хмельницький на ляха йшов. Якраз листя молоде та зелене з'явилося. Стояв він отут і задумливо дивився на дуб.

— Яку думу думаєш, Хмелю? — питали його козаки.

— Ту думаю, що й вам сказати хочу, — одповів гетьман. — Тяжкі випробування випали нам на долю. Так будьмо ж, лицарі славного дніпрового низу, в битвах такими сильними і стійкими, як оцей Дуб-богатир, такими нерозривними з нашою матір'ю-Вітчизною, як його коріння з землею!

— Будьмо! — клялися запоріжці!

— Будьмо! — лунало в високих скелях Хортиці.

НА ШЛЯХАХ ІСТОРІЇ

Грай, кобзарю! Лий, шинкарю! —
Козаки гукали.
Шинкар знає наливає
І не схаменеться;
Кобзар вишварив, а козаки,
Аж Хортиця гнеться, —
Метелицю та гопака
Гуртом оддирають.

Т. Шевченко

Коли це було? Чи тоді, як били дзвони Переяславського собору? Чи тоді, як на гарячій ханській землі гарцювали коні Сіркового лицарства? В історію, в віки відходили ті часи... Об'єднані в одну сім'ю, Україна і Росія вирішували нові завдання.

У березні 1734 року, повернувшись із татарських Алешек, запоріжці засновували нову — Покровську Січ. Частину своїх військ вони тримали на Хортиці. Сюди через літо прибули й російські солдати: починалась російсько-турецька війна (1735 — 1739 рр.).

Влітку 1736 року на Хортиці вже була споруджена лінія укріплень, яка складалася з чотирьох редутів, з'єднаних між собою. Загальна довжина траншей сягала кілометра. Ця лінія перетинала весь острів і служила серйозною перепорою для ворога, якщо він прорветься з півдня, через гранітні перекази колишнього Протолючого броду.

Запорізький краєзнавець В. Г. Фоменко, довго й уважно досліджуючи цей період, зібрав значну кількість карт, якими доведено, що нові хортицькі укріплення будувалися в три етапи. Перший, як наводили вище, в 1736 році. Другий — восени 1738, коли на фронті спалахнула епідемія чуми і частина російської армії змушена була повернутися з-під Очакова і Кінбурна на хор-

Т. Г. Шевченко. Кобзар. К., Держвидав. 1964, стор. 37.

тицьку землю. Прибуло тоді п'ять піхотних і три драгунських полки. Для зимівлі вони обрали північну частину острова і спорудили там лінію з восьми редутів. Третя лінія починалась від Чорної скелі і тяглася до південного схилу балки Каракайки¹.

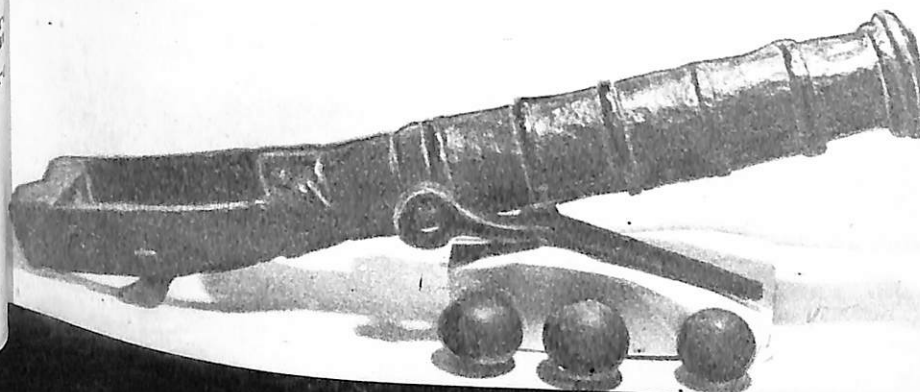
У сімдесятих роках минулого століття згадані траншеї і ретраншементи мали ще досить виразну форму. І. Карелін, який описував їх у 1874 році, залишив цікаві дані. Укріплення були квадратні. Кожен бік їх мав по десять сажнів, а траншеї тяглися від 100 до 150, а в окремих місцях і до 220 сажнів. Глибина рову біля укріплень сягала двох аршинів, а вали, хоч вони й були досить зруйновані, мали триметрову висоту. Перед укріпленнями залишилися сліди ям — колись там стояли землянки².

У цій війні (1735—1739 рр.) запоріжці виступали в складі російської армії. Хортиця виконувала особливу місію: тут «от россиан» була збудована Запорізька корабельня. Справа в тім, що Турція мала тоді порівняно міцний флот, і забезпечення успіху військових операцій на воді мало велике значення. Козаки чудово володіли тактикою морського бою. При потребі вони оперативно залишали «чайки» і в бойовому порядку виходили на сушу. Для створення флоту сюди, до Хортиці, спочатку з Бряньської суднобудівної бази, були прислані галери, прами, барки, які й склали дніпровську гребну флотилію. Але командування переконалося, що цього замало. Потрібен був не тільки дрібний гребний флот, але й більші судна. До того ж переправа суден через пороги обходилася надто дорого. Через це було вирішено корабельню організувати тут, на Хортиці, і відрядити сюди для керівництва досвідченого інженера, віце-адмірала Наума Андрійовича Сенявіна.

¹ Ф. Ласковский. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. III, план 14. Ретраншементы на о. Хортице, возведенные в кампанию 1735—1739 гг. С.-П., 1865.
² І. Карелін. Запорізькі городища. Записки Одеського общества истории и древности, т. IX, О., 1875, стр. 439.

Амфора з давньослов'янським написом (IX вік), знайдена на острові працівником Запорізького краєзнавчого музею В. Ф. Пешановим.

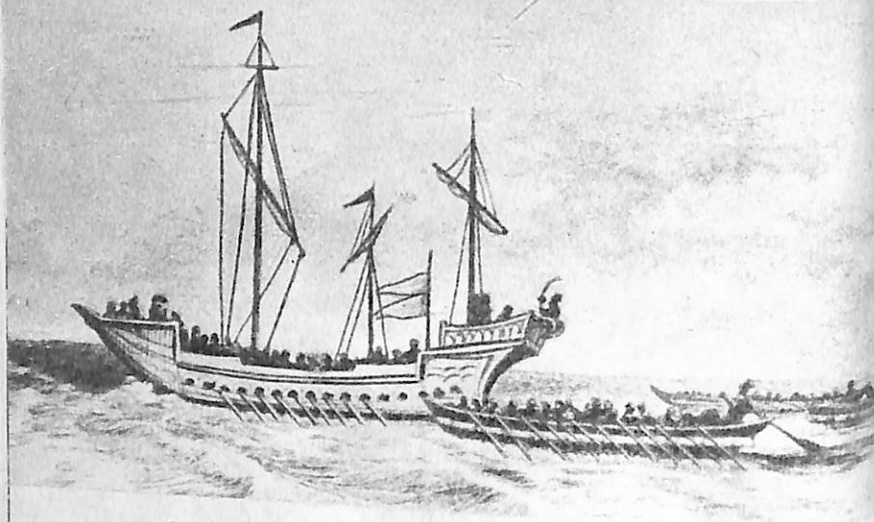
Козацька гармата з ядрами.

Запорізька миска.

Д. І. Яворницький на розкопках в Канцерівській
балці біля Малої Хортиці.

Запорізькі галери і чайки (по Боплану).

Дурна селя.

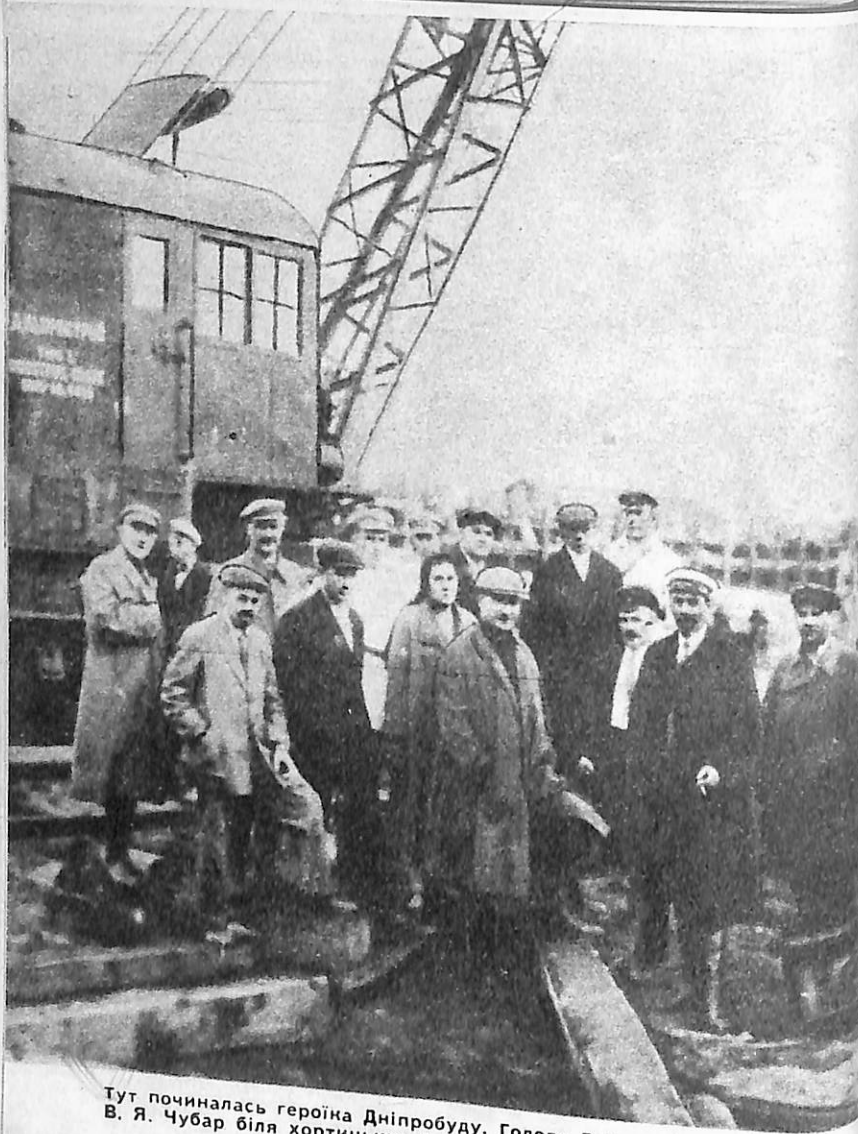
В урочищах Хортиці.

Мала Хортиця, або (по-сучасному) острів Байди.

На схилах Малої Хортиці.

Тут починалась героїна Дніпробуду. Голова Раднаркому УРСР
В. Я. Чубар біля хортицьких берегів.

У жовтні 1737 року, прибувши на Хортицю, віце-адмірал обрав для корабельні невеликий, тут же розташований Канцерівський острів, або, як його звали раніше, Малу Хортицю. Історії, очевидно, приємно було повторитись: і тоді — вік тому, і тепер на острові спільно діяли дві братерські військові сили. Тільки тоді тут розміщувався замок, невеликий «козацький городок», тепер російсько-козацька корабельня. Отже, у нас немає ніяких підстав кидати тінь на минуле цього прославленого шматка української землі. Тим більше, що окремі історики, в тому числі й шановний В. О. Голобуцький, місце розташування острова, на нашу думку, показують неправильно. Зокрема, в книзі «Запорозьке козацтво» (стор. 75) авторською схемою Мала Хортиця вивчена вище сучасної дніпровської греблі, в районі колишнього Кічкаського мосту. В. О. Голобуцький в цьому питанні, очевидно, погодився з Л. Падалкою (згадана схема вперше була наведена саме ним), але Падалка не вважав топографію Малої Хортиці остаточною. Він лише припускав, що вона могла там бути. Однак деякі дослідники, передусім В. Г. Фоменко, поспішили висловити категоричне твердження, що Мала Хортиця була тільки там. У своїй статті «Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці»¹ він зробив таке резюме: «Мис та острів Мала Хортиця — це один і той же об'єкт».

Немає слів, кожен дослідник має право висловлювати ті чи інші припущення й твердження, але, певна річ, тільки в тому разі, коли в його розпорядженні достатньо потрібних аргументів. У В. Г. Фоменка в даному випадку їх немає.

Весь сумнів, що Мала Хортиця не Канцерівський острів починається з того, що в своїх дорожніх нотатках Ласота пише: «Ми пройшли мимо двох річок, які носять назву Московки і течуть у Дніпро з татарського боку, звідки до острова Хортиці од-

¹ «Історичні джерела та їх використання», К., «Наукова думка», 1966, стор. 110—113.

на миля...». Як же, мовляв, цей острів тоді може бути ліворуч, коли Ласота плив новим руслом?

Справді, в щоденнику Ласоти в описанні шляху до Малої Хортиці є певні неясності. Це викликає здогадки й полеміку. Але при уважному читанні все, як кажуть, стає на своє місце. Тут треба зважити на одну умову: чотириста років тому Хортиця не мала того довгого піщаного наносу, який утворився пізніше. Це раз. По-друге, Ласота тут же додав, що «потім пристали до берега нижче, поблизу розташованого острова Малої Хортиці...». Значить, від Московок він спустився нижче, до старого русла Дніпра. Це цілком імовірно, особливо якщо взяти до уваги той факт, що козаки, пливши до порогів, тут, як правило, повертали в Річище, де течія була куди спокійніша. Так, очевидно, було і в даному випадку, бо звідки б Ласота бачив «три річки», які звуться Хортицями і назву цю передали обом островам. А ці річки течуть з «руського боку», там, де знаходиться Мала Хортиця. Про це Фоменко якраз і не згадує, хоч у даному визначенні це головне.

Отже, згадані фактори виключають твердження, що Мала Хортиця була на Стелку. Це досконало було вивчено Новицьким і Яворницьким. А крім того, розташування Малої Хортиці (Канцерівського острова) на старому Дніпрі підтверджується і залишками укріплень (які, до речі, продовжувались і на Великій Хортиці). Про це згадують М. Бельський, С. Мишецький і ряд дослідників пізнішого періоду.

У часи російсько-турецької війни старі козацькі укріплення, безумовно, набували іншої форми: їх доповнювали, реконструювали, але одне залишається незаперечним — вони були. Між іншим, це підтвердив і Карелін. Описуючи малохортицькі укріплення в другій половині XIX віку, він вказував, що острів невеликий, всього 12 десятин землі. На найвищому місці з півночі, заходу і сходу тягнеться насипаний вал. Всі його три боки

з'єднує рів, через який, як і через вал, продумано вихід з укріплень. Вал північної частини дорівнював 34 сажням, західної — 24 і східної — 25.

Канцерівський острів¹ знаходиться в Річищі (старе русло Дніпра), майже біля материкової частини землі, і відділяється від неї лише незначною протокою — Вирвою. Йосип Шуть — старий мешканець Вознесенки — в сімдесятих роках минулого століття розповідав Я. П. Новицькому:

— Отут, де зараз протока, був колись тиховод. Вода далеко врзалася в балочку. В тиховоді стояла пристань, куди заборіжці заводили свої байдаки. Іноді тут стояли й царські судна. Якби хтось став розкопувати землю, він би й зараз знаходив отут човни: і царські, й запорізькі. Я пам'ятаю, як після великої води з-під піску тут вимивало багато суден. А з самої води, як було хто пірне, то витягає або рушницю, або спис...

Що ж це за «велика вода», про яку згадує дід? Це вже трапилось значно пізніше, в 1845 році. Тоді була страшна повінь і річище затопило гирло Верхньої Хортиці. Високий рівень води промив протоку і відділив, вирвав у правого берега 500 гектарів землі. З того часу оцей шмат і почали звати Вирвою. Пізніше німці-колоністи на тій ділянці провели певні роботи; щоб не повторилась біда 1845 року, вони насипали дамбу. Саме про оцю «велику воду» й згадував Йосип Шуть.

Та повернемося до 1737 року. На Малій Хортиці активно йшло виготовлення козацьких «дубів». Начальник російської гребної флотилії під Очаковом віце-адмірал Бредель доносив Адміралтейській колегії, що вирішено збудувати 500 двадцятичотиривесельних човнів за кресленням, доставленим Мініхом. У своїй офіційній доповіді Мініх писав, що «запорожських казаків... поступками я zelo доволен». Вони «до 2000 на дубах к Очакову прибули и всякие вашему императорскому величеству угодныя,

¹ Сучасна назва — острів Байди. — М. К.

а неприятелю вредные услуги оказывать охотно желают»¹.

Креслення запорізького «дуба», який виготовлявся на хортицькій корабельні, зробив за розпорядженням віце-адмірала Сенявіна галерний майстер Алатенцев. Судна будували разом козаки й російські майстри, спеціально відряджені сюди з Брянської корабельні. Однак Н. А. Сенявіну недовго довелося тут працювати: в 1738 році на острів з фронту була завезена чума. Від неї віце-адмірал і помер 28 травня того ж року. На одному з хортицьких кладовищ довго стояв високий дубовий хрест. Там, за народним переказом, адміралова могила.

Від чуми на острові померло й багато солдатів. Весною 1739 року з прибулих частин там лишилося тільки 627 піхотинців і драгунів та 569 служителів морської команди. 23 квітня за вказівкою командування всі вони залишили острів. Пішла по Дніпру й частина флотилії (стояло 408 суден).

Та полки російської армії разом з козаками кошового Івана Малашевича будували укріплення не тільки на Хортиці. Їх споруджували і за корабельною — на правому березі Дніпра, і між річками Кушугумом та Мокрою Московкою — на лівому. Таким чином, острів являв собою досить міцний військовий форпост. Крім корабельні, з 1738 року тут знаходилася прикордонна митниця великий провіантський склад.

У ту війну запоріжці, входячи до складу російської армії, боролися під Перекопом, Бахчисараєм, Кінбурном. У бою козацька піхота, флотилія і кіннота виявили безприкладний героїзм. На знак високої оцінки їхніх дій російський уряд тоді послав до Січі «прапор великий з російським гербом і чотири малих, розписаних золотом: бунчук, повитий золотою парчею, булаву

¹ В. Г. Фоменко. Про козацькі човни «чайки» та «дуби» // «Український історичний журнал», 1966, № 8, стор. 110.

і пернач — всі срібні, позолочені і коштовними каменями прикрашені»¹.

Сепаратний мир, підписаний у вересні 1739 року, примусив російську армію залишити весь дніпровський низ. Все, що солдати й козаки завоювали за три роки, віддавалось ворогові. Але минуло небагато часу, і Росія знову повернулася до турецької проблеми.

У 1768 році розпочалася друга російсько-турецька війна. Вона тривала до 1774 року. Як і в попередній війні, запорізькі козаки на полях битв покрили себе безсмертною славою. Більше того, історії відомо, що запорізькі судна, завдяки їх особливим якостям, навіть після ліквідації Запорізької Січі використовувала російська армія. В реляції 1788 року про перемогу над турецьким флотом і про знищення його під Очаковом сам Потьомкін змушений був відзначити, що ця «перемога одержана малими повозбудованими за небувалим калібром царським адміралом). Їх збудовано до 200 і в кожне вміщається 60 чоловік. Легкість і поворотність у них така, що ворожий корабель устиг лиш побачити їх, як вони вже оточують його і з допомогою запальників запалюють. При цьому вони мають ще ту вигоду, що малі за розміром, і коли наближаються до корабля, то уникають ударів з гармат, бо ядра, не торкаючись козацьких суден, перелітають через них. Цими суднами керують переважно запоріжці, яких тепер нараховується 20 тисяч, а отаманом над ними поставлений якийсь випробуваний наїзник Сидір Білий; вони набрані з різних завзятих молодців»².

Але тепер уже була інша ситуація. Росія вийшла до Чорного моря. Запорізька Січ губила одне з найважливіших своїх при-

¹ А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России, ч. IV, стр. 2.
² Записки Одесского ОНИД, т. VIII, 1872, стр. 223.

значень — південного форпосту проти Криму. А інші якості козацтва, передусім його непримиренність до гнобителів, царат тільки обтяжували.

Козацька сірома Запоріжжя дедалі голосніше висловлювала своє обурення проти багатої козацької верхівки, проти царських державних порядків. Це було добре відомо Катерині II. Ось чому в травні 1775 року, одразу ж після страти Пугачова і придушення Яїцького повстання, Рада при височайшому дворі постановила: «истребить кошевых казаков, как гнездо их своевольства». Знищувати було неважко: тоді в руках царату знаходилась велика, загартована в турецьких боях армія. До того ж, багато козацьких полків перебувало далеко від Запоріжжя.

5 червня 1775 року Січі не стало.

У серпні того ж року Катерина II видала маніфест, у якому повідомляла: «Сечь Запорожская вконец уже разрушена с истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков... за оскорбление Нашего Императорского Величества чрез поступки и дерзновение, сказанные от сих казаков в неповиновении Нашим Высочайшим повелениям»¹.

Прекрасні, багатющі землі Запорізького війська, які біля трьох століть поливались козацькою кров'ю, цариця дарувала російським і українським поміщикам, а народ, у тому числі й козаків, віддавала в кріпацтво. Запоріжці, подавлені горем, ішли хто куди.

Ось як розповів про цей час відомий дослідник Я. П. Новицький: «На Хортиці в 1775 році «по зелених святках» запоріжці в останній раз віддали честь знаменитому дубу². Розпили там декілька бочок горілки і в останній раз відтанцювали запорізькі

¹ А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России, ч. IV, ст. 31.
² Двохтисячолітньому, а не 700-річному, що зараз на Верхній Хортиці. — М. К.

кого козачка; розносились пісні, лилися сльози, козаки прощалися і розходилися в усі кінці — хто на Дін, хто на Дунай, а хто до рідної оселі доживати віку»¹.

Так закінчилась велика козацька епопея на Запоріжжі і, зокрема, на Хортиці. Запорізька Січ залишила по собі світову славу. Об'єднуючи сіром, бунтарів, не задоволених тодішніми соціальними порядками, вона в глухі феодалні часи піднялася до високої боротьби за свободу і рівність.

Ось чому так різко і гнівно засуджували дії Катерини II видатні російські діячі, революціонери-демократи, насамперед О. І. Герцен, який писав: «Треба було мати все жалюгідне нерозуміння, щоб не оцінити такої організації, як козацтво... Єлизавета зробила свого любовника гетьманом України (К. Розумовського — прим. наша — М. К.). У Катерини II їх було надто багато; щоб нікого не зобидити, вона розділила між ними Малоросію і віддала їм у кріпацтво вічно вільних людей. Вона козаками платила за свої єгипетські ночі»².

Як бачимо, історія Січі, історія Хортиці багатюща безприкладною героїкою українського народу. Але вона сповнена й гіркими тяжкими випробувань.

Після скасування Запорізької Січі «вольные земли» помітно зменшувалися. На Хортиці стояв лише один зимівник, та й то доки господар довідався, що острів віддається царському сатрапові Г. Потьомкіну. Дізнавшись про це, і той кинув його.

— Хай тобі, Потьомко, буде такий вік, як зайцеві хвіст! — казали козаки.

Зате по-іншому підходила «царська милість» до козацького командного складу. Хоч кошова старшина й була заарештована, а кошовий отаман П. Калнишевський засланий до Соловецького

¹ Я. П. Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі, «Сдесский вестник», 1876, № 55, стр. 2.
² О. І. Герцен. Твори, т. 7, М., 1958, стор. 32.

монастиря, цариця всіляко приголублювала багатьох представників командування, намагалася робити (і робила) з нього тут, на Запоріжжі, свою опору. Наприклад, біля Хортиці в 1772 році діяв сторожовий пост «при двух старшинах и 200 рядовых». Командував ним полковник війська Запорізького Іван Бабура. Після ліквідації Січі в 1777 році цариця «пожаловала» йому три тисячі 382 десятини землі. Він і заснував кріпачке село Бабура-ку.

На цей час — після закінчення російсько-турецької війни — припадає й заснування міста Олександрівська. Його проголошено Указом Катерини II у вересні 1770 року. До цього 10 травня Державна колегія, згідно з розпорядженням імператриці, «дала знать» генерал-поручикові Деденьову про спорудження на річках Московці і Берді так званої Новодніпровської лінії з містами, де будуть розміщатися гарнізонні батальйони. В 1771 році під керівництвом генерал-майора Щербиніна така лінія була збудована. Вона починалася від Азовського моря фортецею Петровською (нині Бердянський район) і закінчувалась на Дніпрі Олександрівською. Крім них, планувалося збудувати ще п'ять фортець — Микитівську, Григорівську, Кирилівську, Олексіївську і Захарівську.

Олександрівська фортеця була резиденцією лінійного обер-коменданта і користувалася великою популярністю. Через неї проходив відомий торговельний тракт з Великої Росії в Крим. Сюди, на родючі козацькі землі, потяглися різні князі та графи — Канкринови, Строганови, Попови... Фактично розбещеної Катерини II Г. О. Потьомкін одержав своє володіння Хортицю. В середній частині острова він засадив фруктовий сад, а поблизу, на правому березі Дніпра, — заснував два села: Новогригорівку (тепер Верхня Хортиця) і Любимівку (Нижня Хортиця). У Новогригорівці і знаходився той

горезвісний тимчасовий палац, у якому Потьомкін приймав Катерину II і демонстрував їй оновлення Новоросійського краю.

У 1789 році острів Хортицю «великий князь» передав казні, а через рік тут уже появились нові господарі — німці-меноніти, які, за твердженням царських чиновників, принесли рай цьому краю. Та чи справді було так? Давайте звернемося до першоджерел, до розповідей тих людей, які пам'ятали Хортицю в роки заселення її колоністами.

Ось що розповів І. Ю. Хмиров:

— Я народився в 1809 році. Батько мій — Юліан Олексійович — із старих солдат часів Катерини служив у полку Вирубова, який квартирував тут же, в Олександрівській фортеці. Бувши школярем, я часто ходив на Хортицю.

Острів тоді не таким був. Любо згадати... На схилах берегів і балок ріс дубовий ліс. Водилося багато птахів, звірів. Пам'ятаю, дуби стояли в обхват чотирьох чоловік. Їм було років по 500, а може, й більше. В усякому разі, так запевняли старі люди. Дуби були гіллясті. Один з них, особливо великий, стояв недалеко від укріплень, які перетинали острів упоперек, трохи південніше менонітської колонії, а другий — на північному кінці острова, проти Кічкасу. В літні дні під тінню тих дубів ховалися цілі табуни коней...

Це підтверджував і знайомий уже читачам Йосип Шуть:

— В старовину, коли балки і береги Хортиці були ще в лісі, а до її землі не торкався плуг, скільки тут водилось диких коней, сайгаків, кіз, кабанів, бобрів, видр... Багато плодилось і лебедів, журавлів, диких гусей, качок, бакланів, дроф, куріпок, стрепетів і всяких інших птахів. Рахунку їм не було. Тепер це все перевелось, кудись пішло чи знищене, — важко сказати. Тіль-

жи ховрахів тоді не бачив. Це огиддя появилось в сорокових роках зі сходу, причому у великій кількості¹.

На Хортицю німці-меноніти прибули в 1790 році із Данціга. Прибуло 18 сімей. Їм давали великі пільги. На кожного чоловіка відпускалося по 65 десятин землі. Кожна сім'я одержувала по 500 карбованців для господарства. Німці назавжди звільнялися від військової служби і на 30 років — від податку. Катерина II забезпечила їх лісом. До недавнього часу те місце, куди підходили, звалось Царською пристанню.

Таким чином, здійснюючи політику чужоземної колонізації, віддаючи хортицьку землю «у потомственне володіння» німцям, царат хотів закрити доступ народних мас до цієї священної землі, до історичної колиски народної вольності. Він боявся відродження Січі.

Нові господарі Хортиці, володіючи її природними багатствами, в перші роки берегли ліс, навіть у деяких місцях пробували його садити, але потім, переконавшись, що вони тут тимчасово, по-хижацькому знищували великі масиви дерев, особливо дубовий продавали на будівлі та пивні барила. Знищували дикі груші, липи та інші цінні породи дерев. У 1871 році засох славетний двохтисячолітній дуб. Дмитро Іванович Яворницький, побувавши на острові в 1883 році, наткнувся, як він згадував, на «огромний дубовий пень». З нього можна судити, що дуб був виключної товщини.

Хортицькі німці жили майоратом (їхня земля не ділилась, передавалась в спадщину через старшого сина). Через це останніх синів батьки часто купували землю в сусідніх німецьких колоніях. Жили німці замкнуто. Економічні й торговельні зв'язки

тримали здебільшого з Олександрівськом і Павло-Кічкасом. У Кічкасі на заводі Лепп-Вальмана вже в 1861 році випускались сільськогосподарські машини, а дещо пізніше їх виробництво розгорнулося на підприємствах Коппа і Мартенса. Працювали тут і три великі мукомельні.

На Павло-Кічкасі з 1838 року працювала набивна текстильна фабрика, а там, де зараз порт імені Леніна, діяв кліматичний курорт Прісса.

Цим заводчикам і баришникам хортицькі німці й повивозили «козацький» ліс. Місцеве населення, дивлячись, як грабується їхнє багатство, виявляло крайнє невдоволення. Ці настрої потім глибоко відбив у своїй творчості Т. Г. Шевченко. В знаменитому посланні «І мертвим, і живим, і ненародженим» він писав:

І на Січі мудрий німець
Картопельку садить....
А чиею кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить...

Німці дарма що прожили на хортицькій землі біля 130 років, так і не зблизилися з українським народом. І мова, і звичаї, й історія — все для них було далеким і чужим. Вони ходили по хортицькій землі з холодними серцями і знищували її багатства жорстокими руками. Багато з того, що зараз складало б святиню українського народу, загинуло від їхньої байдужості і черствості¹.

Третього грудня 1916 року, в час, коли точилася перша світова війна, німці, що жили на Хортиці, продали острів (читай — кров України) Олександрівській міській управі за 772 тисячі 350 карбованців, або по 280 крб. за десятину².

¹ Розповіді І. Хмирова та Н. Шутя взяті з записів Я. П. Новицького, які зберігаються в Запорізькому обл., архіві. Ф. 161, стор. 4.

¹ П. А. Заболоцький. Старейший запорожский уезд. Нежин, 1903, стр. 19.
² Я. П. Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі. Запорізький обласний державний архів. Ф. 164, стор. 2.

Відтоді Хортиця знову в лоні рідної української землі. Говорячи про місця, зв'язані з історією козацтва, доречно згадати, що в Олександрівську, поблизу Хортиці, там, де зараз педагогічний інститут, знаходилась могила останнього кошового отамана, який 9 травня 1828 року повернув запоріжців із Туреччини, з-за Дунаю, — Йосипа Михайловича Гладкого. В тривожні години, коли султан Махмуд II готувався до боїв з Росією, запоріжські козаки вирішували: з ким бути? З їх споконвічним ворогом — Туреччиною, чи з російським народом? Зібрали раду і вирішили — з Росією! На 42 човнах вночі вони таємно прибули в Ізмаїл. Згодом з «задунайців» було організоване Азовське козацьке військо, яке мешкало на території сучасних приазовських районів Запорізької області.

У 1886 році П. М. Гладкий помер. На невеликому хресті виділений напис: «Генерал-майору, колишньому кошовому отаману запорозьких козаків».

ДЖЕРЕЛО СИЛИ Й НАТХНЕННЯ

Будет, будет бандурист... и скажет он про них свое густое, могучее слово. И пойдет дыбом по всему свету о них слава, и все, что ни народится потом, заговорит о них.

Н. В. ГОГОЛЬ¹.

Такі глибокі пророчі слова могла сказати лише людина, яка не тільки розумом, почуттям, а всім своїм еством відчувала роль і значення запорізького козацтва в історії України, в історії всіх братніх народів.

М. В. Гоголь першим після пісенної народної творчості заговорив про козацтво, Хортицю на весь голос, на весь свій могутній талант. І хай деякі картини «Тараса Бульби» — цієї класичної козацької епопеї — змальовані дещо гротескно, хай в окремих епізодах автор відступає від історичних фактів, повість була, є і лишилась прекрасним взірцем того, як треба розуміти, розкривати і доносити до народу духовну велич запорізьких штирів.

На той час виступ молодого Гоголя з таким твором був сміливим актом. Цариця Катерина II, а слідом за нею вся офіційна державна лінія, знаходячи шляхи до витравлення з народної пам'яті Січі й січовиків, називала козаків злодіями, гультьями, безпросвітними пияками. Народ, навпаки, плював на царські і саранні тлумачення і з покоління в покоління передавав всю гідність, чистоту й святість козацької слави. Це був своєрідний ідеологічний двобій, коли царський державний апарат свої ідеї проводив через пресу, а народ, позбавлений її, ніс їх через пісні, легенди і думи. Такі обставини народили багатющу, самобутню

¹ Н. В. Гоголь. «Тарас Бульба». Собрание соч., т. 2., М., 1952, стр. 115.

народну творчість України, якою, до речі, Гоголь майстерно скористався. Він говорив, що пісні для Малоросії все: і поезія, і історія, і батьківська могила. Вони — пам'ятник минувшині. Що пам'ятник? «Камень с красноречивым рельефом, с исторической надписью — ничто против этой живой, говорящей и звучащей... летописи»¹. Можливо, це й обумовило той факт, що на Україні порівняно з іншими країнами пам'ятників у бронзі і граніті куди менше, ніж усних. Але як би там не було, Гоголь, слідуючи великим народним традиціям, своєю героїчною епопеєю «Тарас Бульба» створив гімн козацькому Запоріжжю, Хортиці, залишив їм безсмертний літературний пам'ятник.

Всупереч царській сановно-державній лінії він показав січовиків людьми, яких турбує, передусім, доля Батьківщини; вони її сини, з нею у них все кровне і рідне, заради неї, її «чистої віри» вони йдуть на смерть, на страшні муки. Мати, дружина, діти — все залишилося там, у хуторах і містечках, все любило, чекало, плакало надії і, разом з тим, скорялося одному неписаному закону — в ім'я Січі, служінню Січі. І так роки, десятиріччя, століття.

Січ — подвиг усього трудового українського народу. І наскільки вірними в бою були січовики, настільки ж з любов'ю і вірністю до Січі виховували дітей залишені матері. В цій єдності була сила, незборимість запорізького козацтва. Тут, очевидно, треба вбачати й ті фактори, які з'ясовують, чому народ відкидав царські паплюження, про які говорилося вище, і чому він утверджував у нових поколіннях любов до Запоріжжя.

Справді, хіба міг гульгтий, ненаситний злодюга, вмираючи, промовляти: «Хай же після нас живуть ще краще, ніж ми», або хіба міг безпросвітний пияка, пронизаний ворожою кулею, вигукнути заповіт «Хай же згинуть усі вороги і квітне вічні віки»?

¹ Н. В. Гоголь. «О малороссийских песнях». Собрание соч., т. 6., М., 1952, стр. 68.

земля Руська». А це слова Кукубенка й Гуски — рядових січовиків війська Запорізького.

Такі люди не підвладні законам царя. Вони вище за них. І тільки вони могли сказати: «Та чи знайдуться на світі такі вогні, муки й така сила, яка б здолала руську силу!»

М. В. Гоголь назвав Хортицю гніздом, звідкіля вилітали січовики, «горді і міцні, як леви», звідки розливалися воля і козацтво на всю Україну.

У серпні 1843 року Хортицю відвідав великий співець Запоріжжя Т. Г. Шевченко. Якщо для Гоголя Січ була лише осередком національно-визвольної боротьби, місцем, де формувалося й гартувалося козацьке лицарство, то для Шевченка вона була й виразником класових інтересів. Повернувшись із подорожі, Тарас Григорович згадує Хортицю в ряді творів, зокрема й у листі до Я. Г. Кухаренка 1. 26 листопада 1844 року він писав: «Був я торік на Україні — був у Межигорського спаса. І на Хортиці, і скрізь був і плавав: сплюндрувала нашу Україну катової віри німота...»².

Революціонер-демократ, людина палкої любові до Вітчизни, Т. Г. Шевченко ніколи не був байдужим до її минулого. І славу, й горе — все вбирало його чутливе, гаряче серце. З великим болем він говорив про степи, запродані німоті, про ті козацькі могили, що розорював на Хортиці німець, знищуючи пам'ятки запорізької старовини. Хортиця була для нього героїною України, волею України, гордістю України.

У 1878 році історія Запоріжжя надихнула на великий творчий подвиг геніального Репіна. Він був полонений тим глибоким, щирим і дошкульним сміхом, який вилили запоріжці в листі до

¹ Я. Г. Кухаренко (1798—1862) — український письменник, служив офіцером у Чорноморському козацькому війську, автор ряду наукових праць. Друкувався в «Основах».

² Т. Г. Шевченко. Твори. т. 6., К., Вид. Ан УРСР, 1964, стор. 34.

турецького султана. Відчуваючи недостатню обізнаність з історичним матеріалом, Репін через два роки за маршрутом, розробленим М. І. Костомаровим, виїжджає з п'ятнадцятирічним Сергеевим на місця, де жили січовики. Влітку 1880 року вони відвідали Хортицю. Довго бродили по ній, — розповідав згодом Ілля Юхимович, — оглядали старі, розорані укріплення. З нами мандрували і дві прекрасні книжки Антоновича та Драгоманова «Історія казачества в южно-руських песнях и былинах». Ми зачитувались епосом України. На другий день я побачив, як Валентин уже komponує сцену з життя запоріжців...»¹.

Побувавши в Нікополі, Покровську, Грушівці, Капулівці — місцях, де була Січ, Репін вивіз звідти багатющий матеріал. Розпочалася наполеглива праця. Картину дивився Л. М. Толстой, давав, як згадував Репін, багато хороших порад «першої важливості». Але проходили роки, з'являлись десятки етюдів, варіантів, а художник так і не знаходив внутрішнього задоволення. Тільки в 1887 році, коли познайомився з професором Д. І. Яворницьким, «який сім разів ламав руку на Дніпрових порогах готовий сімдесят разів поламати ноги, аби окунутися в Дніпрі та вибратись на його скелі»², — тільки після цього знайомства Репін відчув, що справи по завершенню картини швидко пішли вперед (хоч він ще двічі — в 1888 і 1890 рр. — влаштовував подорожі на Україну, шукав «козацькі типи»).

Нарешті, в 1891 році картина «Запорожці» була виставлена на першій персональній виставці художника. Вона викликала масу відгуків. Рецензент газети «Новости» запевняв, що «картина така прекрасна, що про неї навіть писати важко. Інтерес до неї

¹ Н. Е. Репин. Далекое-близкое. М., изд. АН СССР. 1968 г. стр. 351. Щодо книг Антоновича й Драгоманова, Репін пустив неточність: то були «Історичні пісні Малоруського народу з поясненнями В. Антоновича і М. Драгоманова», т. I і II. Київ. 1874 — 1875 рр.
² З листа Я. І. Щоголева до І. М. Дерев'янікіна від 15 лютого 1891 р.

зростає й від того, що поруч виставлено майже 30 етюдів. Окремі етюди цілком варті картини. Дивлячись на них, глядач розуміє, як народилась і виросла в голові художника ця дивна поезія козацької вольниці»¹.

Але були й інші відгуки. Вони стосувалися, передусім, ідейного напрямку твору. Письменник Н. С. Лесков не розділяв задуму автора. Ряд газетних рецензентів звинувачували Репіна в тому, що, крім яскравих жупанів, вони там нічого не бачать. Особливо обурений був Репін висновками художника Ге, який порівнював запоріжців з «кутилами ресторана Палкіна». В цьому художник бачив пряме продовження тієї лінії, яку вела буржуазна верхівка. Ге «не розуміє і не вірить запорожцям, — писав Репін критику Стасову. — Він все забув, або нічого не знає з російської історії. Він забув, що... наших братів десятками тисяч гнали в рабство і продавали, як худобу, на ринках Трапезунда, Стамбула та інших турецьких міст... Була навіть встановлена ціна на слов'янина й на німця (німець цинився дорожче). І ось виділилися з цієї забитої, сірої, рутинної, покірної, темної маси... сміливі голови, герої, повні мужності, відваги, духовної сили. «Досить», — сказали вони туркам. Так чому ж тепер ми одвертаємося од цих героїв і будемо кидати в них багнюку, порівнювати з пияками Палкіна!!! О, пустомеля...»².

Так захищав свої ідейні позиції Репін. Так він боровся за торжество справедливості й правди. А тимчасом картина робила свою справу: вона розносила по світу не тільки історію, а й характер, вдачу, силу запоріжців, пропагувала і робила надбанням мільйонів зміст козацького листа до турецького султана Мухаммеда IV:

¹ Н. С. «Запорожцы» г. Репина. «Новости и биржевая газета», 1891, № 334.
² З листа І. Ю. Репіна до Стасова від 31 березня 1892 р. Цитується по книзі «Репін», т. II. М.—Л., вид. АН СРСР. 1949., стр. 70.

«Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будемо битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, ієрусалимський броварник, олександрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подольський злодіюка, самого госпида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден еси матері вірних християн!

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошом запорізьким»¹.

Що це — лист чи легенда? В даному варіанті легенда. Але історії відомо, що листи з такою ж дотепністю, хіба що з меншою різкістю, козаки справді надсилали турецькому султанові. Зокрема, слав їх і Іван Сірко. Та для нас важливим залишається не тільки це. Репінська картина відіграла куди більшу роль — вона стала певною дипломатичною і літературною зброєю. Задуже короткий час ідею листа до турецького султана картина підняла до таких узагальнень, що нею завжди користувався на-

¹ Д. И. Яворницкий. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских казаков. СПб. 1894, стр. 97—98.

род, коли треба було показати силу і міць Батьківщини, велич національного духу. Це бачив і добре розумів Репін. Тому, можливо, й жодна з його картин не була йому такою близькою й дорогою, як ця.

Одночасно для нас цікавим лишається й друге: появу листа народні перекази пов'язують з перебуванням Сірка на Хортиці. Чому? На нашу думку, це пояснюється трьома основними факторами: передусім — назвою міста; по-друге, наявністю незвичайного явища природи — запорізького сімсотлітнього дуба, старого свідка козацької дійсності, і, головним чином, — самою Хортицею. Прописка листа, як і багатьох інших подій запорізької минувшини, стала утверджуватись тут особливо після Великої Вітчизняної війни, коли з будівництвом Каховської ГЕС майже всі січові місяця пішли під воду, а в повній красі і силі залишилась одна Хортиця. До того ж, на ці обставини сильний вплив мала і має героїчна праця запорізьких металургів — справді гідних спадкоємців козацької слави. І в часи Великої Вітчизняної війни, і тепер, коли пишуться дошкульні листи надміру гарячим, войовничим генералам, — вони завжди мають конкретну адресу — од сталеварів «Запоріжсталі» і «Дніпроспецсталі». Причому, неодмінно додається, що «під тим дубом писали, де лицарі Сірка колись реготали».

Такий величезний вплив на свідомість мас мав і має цей геніальний репінський твір. Вдячний за допомогу Яворницького, Ілля Юхимович в листопаді 1913 року, коли громадськість Катеринослава відзначала тридцятиріччя літературно-дослідницької діяльності видатного історика, надіслав йому, Яворницькому, схвалювану телеграму: «Дружно обнімаю безсмертну душу Запорожжя»¹. На схилі своїх літ Репін знову звертається до за-

¹ Календарь-ежегодник «Приднепровье». 1914, стр. 209.

порізької тематики, хоче створити картину «Гопак». «Знову Запоріжжя і знову Ви, мій Вергілій», — писав він Дмитру Івановичу 7 січня 1927 р. Але картину дописати не зміг: 1930 року І. Ю. Репіна не стало.

По силі художньої майстерності, розкриттю головної ідеї репінські «Запорожці», за визначенням Стасова, ніскільки не поступаються перед кращими історичними сторінками «Тараса Бульби».

Та історії козацтва, зокрема Хортиці, судилося прийняти до своєї золотої скарбниці ще один невмирущий твір — оперу Миколи Віталійовича Лисенка. За словами сина композитора Остапа, думка про народну оперу з'явилась у батька під безпосереднім впливом «Івана Сусаніна», «Псковитянки», «Князя Ігоря», де, як він казав, найбільше відчутний пульс народного життя. Однак намір написати однойменну оперу за повістю «Тарас Бульба» у нього зміцнів лише тоді, коли Микола Віталійович в 1878 році разом з археологічною експедицією Беренштама побував на Хортиці, обходив її скелі й укріплення, наслукався козацьких пісень. Опера стала класичним твором української музичної літератури.

У 1891 році на Хортиці побував Максим Горький, трохи пізніше її відвідав молодий Бунін. Обидва письменники теж були зачаровані островом. Горький просив Репіна допомогти йому придбати картину «Запорожці», і невдовзі копія з неї красувалась в його нижньонізовгородській квартирі. Іван Бунін свій подорож присвятив чудову новелу «Козацьким ходом».

Трудящі України, Росії, всі народи нашої Батьківщини завжди берегли і високо цінили кращі якості запорізького козацтва. Вони захоплювались його звитяжною героїкою, наслідували кращі традиції. Особливо це проявилось в буремні роки Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, коли тру-

довий народ під проводом Комуністичної партії, великого Леніна підняв прапор боротьби за владу Рад, проти гнобителів-поміщиків і капіталістів. Вогненних битвах за долю робітників і селян безсмертною славою покрили себе полки Червоного козацтва. Створені за ініціативою мас, підтримані новим радянським урядом, вони, як і їх далекі провісники, об'єднували в своїх бойових лавах, крім кращих синів України, росіян, білорусів, латишів, естонців, представників багатьох інших національностей радянської країни. З невеличких загонів, створених у кінці 1917 року, в ході революції і громадянської війни радянське Червоне козацтво виросло у грізну бойову силу. Діючи з іншими частинами Радянської Армії, Червоне козацтво громило німецьких загарбників, петлюрівців, денікінців, білополяків, врангелівців, махновців і завоювало великий авторитет і любов народу.

8 січня 1920 року червоні козаки під керівництвом Примакова визволили від денікінців Бердянськ, а через декілька днів — Мелітополь.

А коли в перших числах лютого Червоне козацтво було перекинута до Перекопу і захопило його перешийок, Центральний Виконавчий Комітет РРФСР направив йому свій прапор, а Петроградська Рада — прапор і грамоту, в якій писалося:

«Рада робітничих і червоноармійських депутатів Петроградської Комуні вітає 8-му Червонокозацьку дивізію, яка перемогла в історичній битві при Кромах кращі ворожі полки, здійснила ряд блискучих рейдів і захопила в безприкладній дворічній боротьбі з силами контрреволюції тисячі полонених, величезну кількість важких і легких гармат, тисячі вагонів, багато паровозів і бронепоездів.

Червоний Петроград посилає прапор 8-й Червонокозацькій дивізії, щоб відзначити цим актом свою братерську вдячність за

її героїчні подвиги, за визволення пролетаріату й трудового селянства від ярма капіталу»¹.

У 1921 році Перший кінний корпус за особливі заслуги перед робітничо-селянською владою став іменуватися Першим корпусом Червоного козацтва імені Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. В 1929 році Перша червонокозацька дивізія була нагороджена бойовим орденом Червоного Прапора. В Наказі Революційної Військової Ради Союзу РСР писалося:

30 листопада ц. р. сповнюється 10 років існування доблесної Першої кавалерійської Запорізької Червоного козацтва дивізії імені Французької Компартії.

З перших днів свого існування в 1919 році 1-а Запорізька б'ється на полях України за справу Рад і громить контрреволюцію. Незабутні сторінки вписані Запорізькою дивізією в бойову історію Червоної армії під Орлом, Кромами, Харковом, Бердянськом, Перекопом і Юшунськими позиціями...

На ознаменування славних подвигів дивізії ЦВК СРСР постановив до 10-річчя нагородити Першу Запорізьку орденом Червоного Прапора. Революційна Військова Рада Союзу поздоровляє червоноармійців, командирів і політпрацівників, а також усіх бойових ветеранів Запорізької дивізії з десятирічним ювілеєм.

Хай живе доблесна 1-а кавалерійська Запорізька Червоного козацтва дивізія ім. Французької Компартії!

Слава її бійцям, що полягли в роки громадянської війни за справу соціалізму!»².

У 1934 році — в день п'ятнадцятиріччя — ця дивізія була нагороджена орденом Леніна. Михайло Васильович Фрунзе, оці-

нюючи дії червонокозацьких полків, у свій час говорив, що у нас, у Червоній Армії, є немало частин, які завоювали собі добру бойову репутацію і славне революційне ім'я. Але небагато знайдеться таких, які могли б стати врівень з червонокозацьким корпусом.

У 1929 році, звільнившись у довготривалу відпустку, червоні козаки організували дві комуні: на Проскурівщині — «Червоний козак» і на Далекому Сході біля озера Ханка — «Комуну Червоного козацтва». Під час Великої Вітчизняної війни дивізії Першого кінного корпусу були переформовані в мотомеханічний корпус, яким командував генерал Н. Попель. З ветеранів Червоного козацтва вийшло багато видатних діячів Радянської Армії: прославлений Примаков, маршали Худяков, Рибалко, Пересипкін; генерали Горбатов, Жмаченко, Штерн, Гусев, Козачок, Мельник, Максименко...

Такий глибокий слід в житті нашої Батьківщини залишило запорізьке козацтво. Таких гідних наслідувачів бойової слави знайшло воно в майбутніх поколіннях. Але героїка Хортиці на цьому не закінчилась. Волею й розумом радянських людей, Комуністичної партії, генієм великого Леніна в нові, радянські часи вона піднялася на незвідану височину і засяяла прекрасною зорею нової епохи — епохи соціалізму.

¹ І. Дубинський, Г. Шевчук. Червоне козацтво. К. Держполітвидав УРСР, 1961, стор. 98.
² «Известия», 1929, 30 листопада.

ДНІПРЕЛЬСТАН — ПІСНЯ СОЦІАЛІЗМУ

Цвіте Червона Україна,
Де хвиля в берег б'є дзвінка,
Там, де Дніпро гримить і лине,
Уже поставила турбіни
Міцна робочого рука.
Пороги, вежі, мури, брами...
І от над шумами ріки
Спокійні велетні динамо.
Де золотими двигунами
Віжать за склом маховики.
Коліс і кроків біганина...
Хто дав такий розгін?

Який титан?
Могутнім струмом Україну
Непереможно і невпинно
Веде в Комуну Дніпрельстан,
В. Сосюра 1.

Веде в Комуну Дніпрельстан!.. Чи думав хто тоді, в далекі роки хортицької історії, що минуть століття і весь світ знову буде захоплюватись тим, що діється тут, на берегах сивого Славути, якою незвичайною могутньою силою володіють тут люди і яку багатирську цілющу наснагу дає їм оця древня руська земля?

Ще гриміли постріли на фронтах громадянської війни, ще дзвеніли шаблі Червоного козацтва в лютих січах з класовим ворогом, а в Кремлі, в ясновірній столиці нової держави, сесія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету приймала резолюцію про електрифікацію Радянської країни. Була створена спеціальна державна комісія, яку очолив видатний вчений, енергетик Г. М. Кржижановський. Комісія створювалась і працювала за вказівкою і безпосередньою участю вождя соціалістичної революції В. І. Леніна.

22 грудня 1920 року, доповідаючи восьмому з'їздові Рад про план ГОЕЛПРО, Гліб Максиміліанович Кржижановський говорив:

1 В. Сосюра. «В саду Батьківщини». К. Рад. письм.. 1954, стор. 59.

«Особливо важливого значення набуває для всього південного району і Донецького басейну Дніпровська гідроелектростанція... З спорудженням великої греблі біля Олександрівська ми зможемо досягти такого підняття води, який закрие знамениті дніпровські пороги, а створений при цьому напір дасть можливість збудувати могутню електростанцію Росії»¹.

Доповідач говорив, що потужність електростанції буде поступово зростати з 200 тисяч кіньєвих сил майже до мільйона, що, закривши пороги, Дніпро перетвориться на довгу водяну магістраль, а наявність поблизу Запоріжжя відомих криворізьких руд, нікопольського марганцю, донецького вугілля відкриє величезні перспективи для створення промислового комплексу. До того ж, піднята вода дасть можливість плавом пускати сюди ліс, зрошувати 200 тисяч гектарів родючих засушливих чорноземів...

Виступаючи на цьому з'їзді, Володимир Ілліч Ленін назвав план ГОЕЛПРО другою програмою партії. Він говорив, що ця програма — перший начерк великого господарського плану, розрахованого не менш як на десять років, і що цей план покаже, як треба переводити Росію на справжню господарську базу, необхідну для комунізму.

На цьому ж з'їзді В. І. Ленін проголосив геніальну формулу: «Комунізм — це є радянська влада плюс електрифікація всієї країни».

Здійснюючи нову господарську програму за ленінською формою електрифікації, розробку проекту Дніпровської гідроелектростанції — основної будови плану ГОЕЛПРО — доручили талановитому інженерові, професору І. Г. Александрову. Він визначив, що розміщення станції мусить бути якраз біля Хортиці, на скелі Ко-

1 Г. М. Кржижановський. Доклад VIII съезду Советов о плане ГОЕЛПРО. «Первенец индустриализации страны — Днепр», т. 1, стр. 4—5. В. И. Ленина. Запорожск. обл. книжно-газет. изд., 3. 1960.

хання, а гребля свою дугу прокладе через Чорний (Хведоришин) острів, майже по перекатах колишнього Крарійського перевозу. Так Запоріжжя, Хортиця, її історичні місця вже в перші роки Радянської влади стали в центрі грандіозних економічних звершень, які планували провести партія, робітничо-селянський уряд, Володимир Ілліч Ленін. І цілком доречно сказав поет О. Берименський:

Над миром промчатся несчетные годы,
Но в будущем
каждому вспомнится вновь,
Что путь большевистский
в днепровские воды
Пошел от скалы,
что зовется ЛЮБОВЬ.

Професор Александров блискуче впорався з поставленим завданням. Його проект і технічно, і економічно вигідно відрізнявся від багатьох попередніх. А варто сказати, що таких «попередніх» було до двох десятків. Ще Петро І думав про «истребление неудобства от порогов в рассуждении плавания», посилав фахівців досліджувати Дніпро і пороги, але незабаром через те, що «еще нельзя России надеяться той пользы, какой от толикого труда ожидать надлежало», цар Петро «чищение порогов оставил».

Після нього в 1785, а потім в 1795, 1799, а також у 1824, 1843 та 1854 роках знову робили спроби прорізати обабіч порогів канави і шлюзи, зробити весь Дніпро судноплавним. В 1905 році інженер Максимов і енергетик Графтіо розробили проект спорудження на порогах кількох гребель. Вони першими довели, що пороги не нещастя, а цінність і, можливо, більша, ніж великі поклади руди. Але всі ці думки і спроби жодних реальних наслідків не дали, і на згадку нащадкам від тих часів лишилися тільки жалюгідні канави та ще тирса шелестіла над могилами

копачів, що тягнулися над Ненасицьким, Сурським і Лоханським порогами.

Радянський уряд здійснив план ГОЕЛРО. 10 серпня 1921 року Рада Праці та Оборони під головуванням В. І. Леніна прийняла постанову: «У зв'язку з тим, що необхідно завчасно вжити заходів до якомога безболіснішого звільнення прибережних земель, які підлягають затопленню при спорудженні гідроелектричної станції біля м. Олександрівська (Запоріжжя), від населених пунктів, розташованих на них, і виконуваних нині робіт по землевпорядкуванню в цьому районі, Рада Праці та Оборони ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Запропонувати ВРНГ, Наркомзему і НКШС виробити ряд конкретних заходів для погодження здійснюваних нині вишукувань по спорудженню Державної Дніпровської гідроелектричної станції (Дніпробуд) з роботами, виконуваними Укрнаркомземом по землевпорядкуванню земель в районі зазначеного будівництва.
2. Вироблені заходи після погодження їх з Уккраднаркомом подати через Держплан на затвердження РПО.
3. Призначити строк на виконання зазначеного доручення — тримісячний.
4. Цю постанову внести на затвердження Президії ВЦВК.

Голова Ради Праці та Оборони
В. Ульянов (Ленін),
Секретар Ради Праці та Оборони
Л. Фотієва,
Москва, Кремль.
10.VIII.21 р. 1.

Прочитавши цей документ, як не згадаєш Герберта Уеллса, його відому книжку «Росія в імлі», в якій він писав, що Ленін, будучи справжнім марксистом, потрапив в утопію — утопію електрифікації. Хіба можна, писав він, у країні, заселеній неписьменними селянами, без освічених технічних кадрів здійснювати

1 В. И. Ленин. Об электрификации. М., Политиздат. 1964. стр. 418.

такі плани? В яке б чарівне дзеркало я не дивився, підсумовував Уеллс, я не можу бачити Росію такого майбутнього.

А Ленін, радянські люди бачили. До сьогоднішніх днів ходять по запорізькій землі така легенда. «Сидить старий дід на призьбі, сидить і розповідає онукам:

— Давно це було. Ще тоді, як я парубком до куркуля в найми ходив. Траплялось інколи із збіжжям хазяйським до Олександрівська мандрувати, до порогів. Страшні ті пороги були... Скільки трісок там сердитий Дніпро з човнів та плотів наколов!

От приїхав туди одного разу Ленін. Приїхав і каже: «Величезна сила пропадає. Скинемо царя, порозганяємо панів та буржуїв, а тоді й за тебе, Славуто, візьмемось. Чого тобі марно бешкетувати? Запряжемо тебе, так ти, як добрий віл, і поле зореш, і копу змолотиш...

— Що ви вигадуете, діду? Не приїздив Ленін до Олександрівська, — втрутилось сміливе дівча. — Не приїздив. Вчителька нам казала.

— Вчительку ти слухай, — відповів дід, але й до людей прислухайся. Ленін біля хортицьких берегів і зараз стоїть. Я сам бачив»¹.

Після уважних перевірок і вивчень проекту Александрова Центральный Комітет Комуністичної партії і Радянський уряд 7 лютого 1927 року прийняли рішення доручити керівництво спорудження Дніпрогесу вітчизняним інженерам О. В. Вінтеру, Б. Є. Веденеву, П. П. Роттерту, а іноземних спеціалістів, зокрема американську фірму Купера, залучити як консультантів.

14 березня 1927 року на скелях старого Дніпра пролунали перші вибухи, а в квітні IV з'їзд Рад схвалив постанову уряду про спорудження потужної гідроелектростанції на Дніпрі та Семиріченської залізниці, вважаючи, що ці дві споруди будуть по-

Л. Сотник. «Дума про Дніпрогес», «Рад. Україна», 1967, 7 березня.

чатком перебудови всієї економіки країни у відповідності з генеральним планом електрифікації.

8 листопада 1927 року, в день десятиріччя Країни Рад, на урочистому мітингу, що проходив на правому березі Дніпра, голова Раднаркому України В. Я. Чубар прочитав текст напису пам'ятної дошки і під гудки сирен, крики «ура», спів «Інтернаціоналу» опустив її в фундамент. На металевій дошці красувалися слова:

«Року 1927, листопада 8 дня, в день 10-ліття Великої Жовтневої революції, на виконання заповітів вождя світового пролетаріату Володимира Ілліча Леніна, зусиллями трудящих мас першої в світі робітничої держави Союзу Радянських Соціалістичних Республік — уряди СРСР та УРСР заклали Дніпровську гідроелектростанцію потужністю 650 тисяч кінських сил — могутню підйому соціалістичного будівництва СРСР»¹.

Так почався штурм Дніпрогесу. І ніхто з нас, сучасників цієї епохи, ніхто з представників майбутніх поколінь ніколи й ніде не забуде, як сюди, до берегів прославленої Хортиці, приходили грабарі з Херсонщини, теслярі з Білорусії, каменярі з Грузії, водолази з берегів Чорного моря, ливарники з Донбасу, слюсарі з Москви і Ленінграда, монтажники з Шатури і Волховбуду. Завучала прекрасна симфонія могутньої праці в ім'я ідей Леніна, в ім'я комунізму. Усі легенди, які існували про велич людського духу, про велетенські подвиги блідли в порівнянні з тим, що діялось тепер тут. Олексій Максимович Горький, відвідавши будівництво влітку 1928 року, говорив будівникам:

«Те, що створюється тут, — це справа наамериканського розмаху. Це насправді чудово. Піднести Дніпро на 50 метрів! Біс його знає, як здорово. І цей план здійснюється з такою сміли-

В. І. «Первенец индустриализации страны — Днепротэс им. В. И. Ленина», 3. 1960, стр. 5.

вістю і рішучістю, що просто вражаєшся... Те, що робите ви, межує з фантазією, чудовою, вогненно-яскравою... Ви робите чудеса!»¹.

У ті ж дні він побував на острові. Як згадував пізніше учасник будівництва нині відомий український письменник Яків Баш, Хортиця цікавила його як пам'ятник старовини. Він розпитував про нові археологічні розкопки, про стоянки первісної людини, про сліди скіфів і запоріжців. «А втім, про запоріжців він більше сам розповідав, ніж розпитував. На сором деяким місцевим керівникам, він знав історію цієї місцевості і всієї Запорізької Січі значно глибше, ніж вони. В його розповідях про бойові козацькі походи були такі подробиці, наче він сам брав у них участь. З почуттям гордості говорив Олексій Максимович про героїчні походи проти ханів і шляхти, походів, що починалися часто саме з цієї Хортиці, про велику і переможну визвольну війну українського народу, очолювану Богданом Хмельницьким.

Проходячи по незайманій цілині в глибину острова, Горький раптом зупинився і, нахилившись над маленькою голубою квіткою, з якимсь особливим хвилюванням у голосі заговорив чистою українською мовою:

— Здоровенькі були!

Потім трохи ніяково, ніби виправдовуючись перед присутніми, стиха промовив:

— Так вітався на чужині ваш земляк, а мій друг...

І трохи помовчавши, задумливо додав про себе:

— На рідкість мила, сердечна людина!»².

Трудова героїка будівників Дніпрогесу справді хвилювала і запалювала всіх радянських людей. Це тут народились перші ударні бригади, комсомольські дільниці, трудові штурмові загони,

¹ «Вся країна відбудовує Дніпрогес». К., Політвидав, 1946, стор. 4.

² Я. Баш. Горький на Дніпрельстані. Твори.. К., ДВХЛ, 1952, стор. 461.

комсомольські буксири. А зустрічні плани... Двобої з стихією... Подвиги світових рекордсменів-бетонярів Жені Романько, Ткаченка, Жукової... Ці сторінки були і залишаться взірцем для молоді, для прийдешніх поколінь.

У гарячому плінні часу багатьох з будівників уже немає серед живих. Але чим далі відходять ті дні, тим виразнішою стає велич того, що вони зробили. Чимало подій, що колись були звичайними, буденними, тепер переросли свої розміри і звучали легендами. Одну із таких легенд нам повідав старий кадровий працівник Дніпрогесу Данило Захарович Шевейко:

— Сьогодні це може звучати й жартом, — почав він, — а тоді це була гостра проблема. Справа в тім, що про переселення людей із низинних сіл, які підлягали затопленню, розмови велися давно. Але вели їх не завжди кваліфіковано і, мабуть, не досить переконливо, бо багато селян, побачивши, що будівництво йде, а вода майже не піднімається, почали вірити версіям, що то, мовляв, вигадки: турбуватися нічого... «Жили тут і будемо жити», — казали вони.

О. В. Вінтера — начальника будівництва — ці настрої турбували, тим більше, що спорудження греблі підходило до тієї точки, коли переселення мусило йти особливо активно. По домовленості з парткомом Дніпробуду у ближні села була послана нова група агітаторів. Але й вона темпів не прискорила.

І ось одного теплого, сонячного дня до головної контори Дніпробуду під'їхав віз, запряжений волами. Залишивши віз у розпорядження баби, дід швиденько пішов до приймальної і там запитав: «Чи можна попасти до самого головного?».

Секретарка, знаючи, які дорогі хвилини у Вінтера і як багато це треба зробити йому сьогодні, відмовила дідові. Але Олександр Васильович, дізнавшись про мету приїзду старого селянина, залишив справи. Він знав: цей дід може замінити десятки агітаторів. Взявши гостя під руку, Вінтер пішов з ним по греблі. Три

«години ходив з дідом по будові, розказував, що сьогодні вода
«ось на якому рівні, завтра вона підніметься настільки-то, а коли
зробимо оту річ — вода досягне оцієї висоти: тоді вже вона бу-
де і в вашій хаті...

Дід вклонився Вінтеру і повернув волів до рідного села.
Через два тижні всі його односельчани переселилися на нове
місце.

А хіба так не було? Важко сказати. Достовірне одне — ле-
генда вийшла з розумних, приемних дій тих, хто підганяв час,
хто завжди відчував: країні потрібен струм.

28 березня 1932 року о 17 годині 20 хвилин в бетонне тіло
греблі був покладений останній кубометр маси. Ударники Дні-
пробуду виконали наказ партії і уряду: завершили бетонування
до весняного паводку. Американський консультант містер Купер
тоді телеграфував, що «будівельники здійснили те, що йому зда-
валося неможливим».

16-го квітня о 5 годині 15 хвилин була пущена перша турбіна,
а Першого травня кореспондент телеграфного агентства Радян-
ського Союзу повідомив із Запоріжжя:

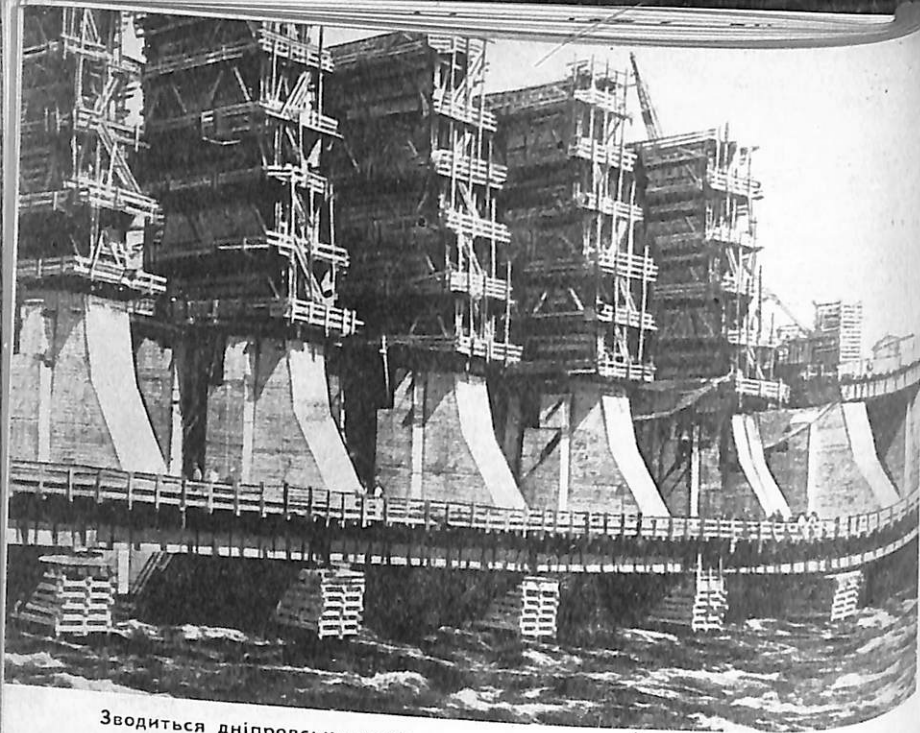
«Будівники Дніпровської гідроелектростанції сьогодні одер-
жали вирішальну історичну перемогу: в день Міжнародного про-
летарського свята — Першого травня — Дніпро став на службу
соціалізму. Електрострум першого агрегату найбільшої в світі
Дніпровської гідроелектроцентралі о шостій годині 50 хвилин ве-
чора засвітив лампочку Ілліча»¹.

10 жовтня 1932 року на урочистому мітингу дніпробудівців
з участю видатних діячів партії і держави: М. І. Калініна,
С. К. Орджонікідзе, В. О. Косіора, В. Я. Чубаря, М. О. Скрипни-
ка на весь світ був проголошений пуск Дніпровської гідростанції
з присвоєнням їй імені Володимира Ілліча Леніна.

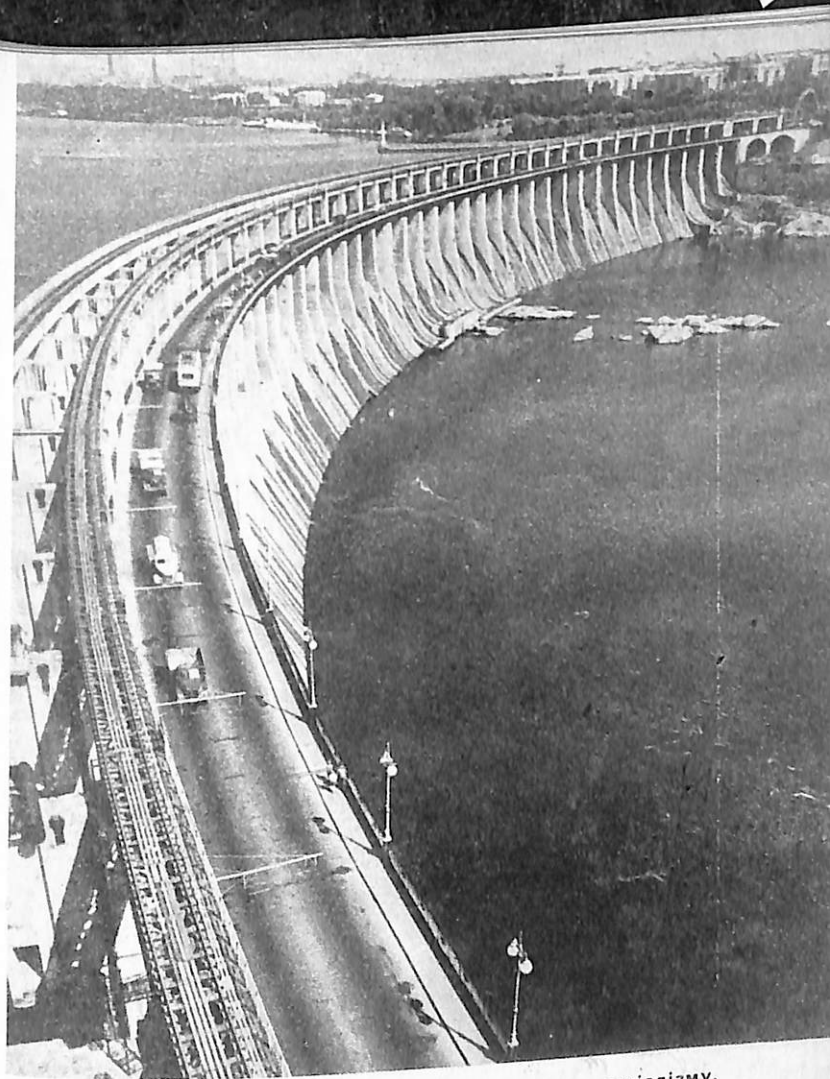
¹ Памятник Ленину. «Индустриальное Запорожье». 1966. 11
декабря.

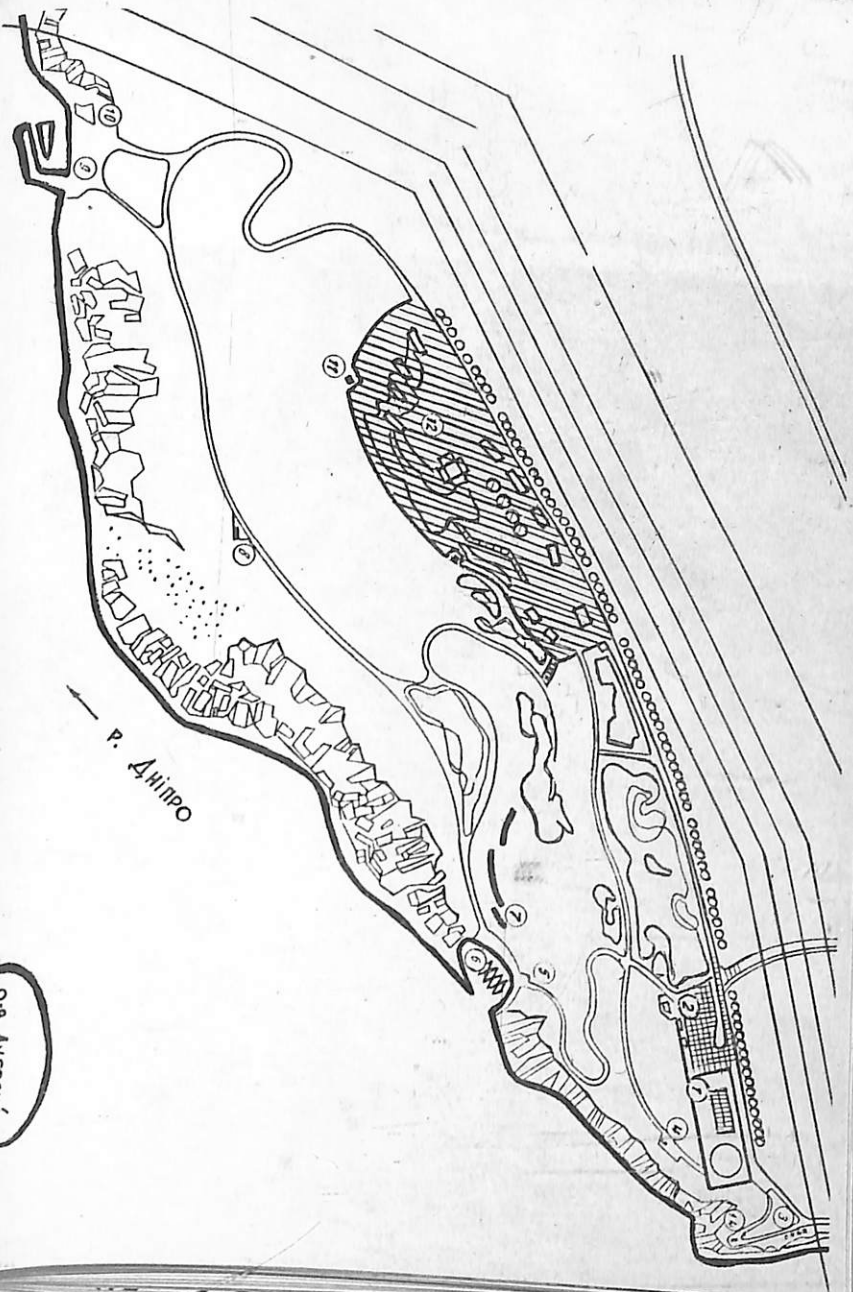
Перший вибух (1927 р.)

Зводиться дніпровська гребля.

Дніпрельстан — пісня соціалізму.

3 проєктних пропозицій. В. Дубінін. Тарас Бульба.

о-в Азовий

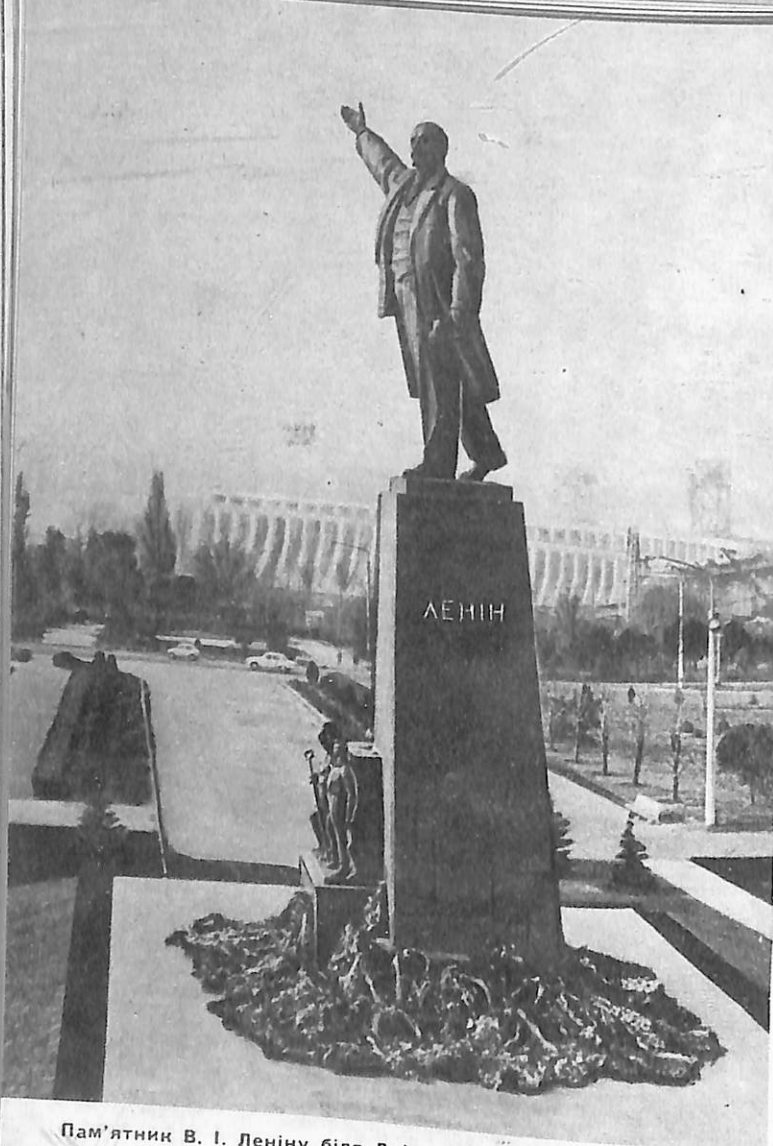

З проектних пропозицій. В. Дубінін. Козаки в дозорі.

Профіланкторій заводу «Дніпросталь».

Пам'ятник В. І. Леніну біля Дніпрогесу.

Дніпробудівці рапортували:

— Струм дано. Дніпро працює на соціалізм. Перед нами стоїть завдання: завершити в накреслений партією та урядом строк спорудження соціалістичних заводів Дніпрокомбінату. Наше завдання — в найближчий час дати країні чавун, високоякісну сталь, прокат, радянський алюміній. Темпами Дніпробуду, досвідом дніпробудівців ми завершимо будівництво гігантів Дніпрокомбінату. Хай живе партія більшовиків та її ленінський бойовий ЦК!

М. П. Богданов, делегат восьмого з'їзду Рад, учасник розробки плану ГОЕЛРО, член Правління Дніпробуду, затвердженого урядом, згадував: «Не довелося Іллічу побачити цю велику будову. А як він мріяв про неї, як хотів поставити її на службу народу...». І трохи далі: «Я стою на високому березі разом з головою ВЦВК М. І. Калініним... Чудесний осінній день. Дещо поблідле сонце ласкає переможеної води сивого Дніпра, веселими зайчиками грає на могутній греблі, розплавленим золотом сліпить очі у вікнах будинку гідроелектростанції. Навколо — тисячі людей: будівельники, проєктанти, моряки річкового флоту, делегації робітників і селян.

— Як би зрадів наш дорогий Володимир Ілліч, — задумливо сказав Михайло Іванович, — який би він був щасливий, дивлячись на цю красуню-електростанцію, що символізує Ленінову мрію про підкорення дніпровських порогів»¹.

М. І. Калінін назвав Дніпрогес «чудом мистецтва», спорудою, яка ще вище підніме технічну і наукову думку. Промислові комбінати — алюмінієвий, високоякісних сталей, чорної металургії, коксохімічний, феросплавів — дадуть можливість не тільки підняти індустріалізацію країни, але й переозброїти сільське господарство... О. М. Горький надіслав привітання, в якому пи-

¹ М. П. Богданов. «Сделаем Россию электрической». М.—Л. Госэнергоиздат, 1961, стр. 52—56.

сав, що «Дніпро переможений і віднині покійно буде служити справі розвитку соціалістичної культури»¹, а Теодор Драйзер закликав будувати таку Росію, яка б освітила «решту світу».

Спорудження Дніпрогесу стало величезним тріумфом радянської держави, партії, всіх радянських людей. Електрична станція сприяла серйозній перебудові економіки всієї країни. Дніпрогес став енергетичним серцем України, звідки, наче по кровноносній системі, струм пішов до сотень міст і районів. Дніпрогес рухав виробниче життя на території радіусом у 250 кілометрів. Це була перлина України, а для Запоріжжя — справжнє чудо. Адже з красунею-греблею, казковим приміщенням станції народжувалась і панорама велетенських заводів, довгих вулиць, зелених жилих масивів, прекрасних палаців.

А хто тоді не приїжджав до Дніпрогесу, Запоріжжя? Хто не говорив тут свого схвилюваного слова? Володимир Маяковський і Олександр Довженко, Максим Рильський і Мате Залка. Олександр Фадеев і Юліус Фучік, Антон Макаренко і Федір Гладков. Народження Дніпрогесу зробило революцію не тільки в промисловому розвитку міста, воно зробило революцію і в його культурі. Хортиця ставала місцем масового відпочинку трудящих. У хоровій капелі «Дніпрельстан» брали участь робітники. Нині відомі композитори брати Георгій і Платон Майбороди. В місті працював театр імені Заньковецької. Перед трудящими виступали відомі артисти, дітячі культури. Славетний Садовський знімався в кінофільмі «Останній лощман». Академік Яворницький з експедицією восстанне описував для поколінь зникаючі дніпрові пороги. Між іншим, учасник цієї «Історико-археологічної експедиції по дослідженню території Дніпрельстану та порожистої частини Дніпра» фотограф Марко Микитович Залізняк, дізнавшись про створення на Хортиці Державного історико-культурного за-

¹ «Хроника Днепростроя», № 29—30, стр. 36—37.

повідника, передав до музею ряд цікавих документів, в тому числі й дві довідки за підписом академіка Яворницького.

У літературній студії Дніпробуду визрівали таланти Якова Баша і Миколи Нагнибіди...

З часу пуску до Великої Вітчизняної війни Дніпровська електрична станція виробила біля 16 мільярдів кіловат-годин електроенергії. Від цього країна щорічно економила більше мільйона тонн високоякісного вугілля. Її струмом живилися Донбас і Придніпров'я — Луганськ, Маріуполь, Донецьк, Макіївка, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Марганець. Енергія потекла в навколишні степи. Вона замінила ручну працю 36 мільйонам людей.

Як же тут знову не згадати Уеллса! Відвідавши нашу країну в 1934 році, він сказав, що рідко погоджувався з загальноприйнятим розумінням «велика людина», але якщо вже говорити про окремих представників людства, тих, що займають високі державні посади, то він мусить визнати — Ленін був «принаймні найбільшою людиною».

Радянські люди пишалися Дніпрогесом. Він став живим втіленням ленінських ідей, нашої сили, наших невичерпних можливостей.

Ось чому в страшну годину фашистської окупації так боляче, так гірко було думати, що Дніпрогесу немає, що там ворог... А ворог, як це свідчать документи, мав на нього особливі розрахунки.

Та пройшло два роки, і Радянська Армія знову була біля Дніпра. Німецько-фашистські загарбники нещадно руйнували Дніпрельстан. Із 47 бичків греблі вони зірвали 30. Висадили в повітря багато прольотів водозливної частини, мости, шлюз, щитове відділення. В машинному залі були підірвані турбіни і генератори. В нижній частині греблі фашисти заклали вибуховий заряд, який складався із ста п'ятсоткілограмових авіабомб і

трьох з половиною тонн сильної вибухової речовини — толу. Всього за період відбудовчих робіт тут було знайдено і знешкоджено 360 тонн вибухівки.

Але не забудемо, що тоді, ще восени 1943 року, коли йшли бої в районі Дніпровської ГЕС, по завданню Головного командування був організований загін мінерів і водолазів, який дістав бойове завдання: під вогнем ворога пробратися до греблі і, по можливості, запобігти її знищенню. В страшних умовах, по грудях в крижаній воді, а часто і поринаючи в воду, по зруйнованих бичках гвардії молодший лейтенант Кутузов, сержант Ямалов, солдати Шабанов і Стародубов провели цю розвідку. А коли спустилися в прохід нижньої частини греблі — там знайшли труп невідомого радянського солдата. Пробравшись туди раніше, він перерізав німецький шнур і не дав можливості вибухнути тому заряду, про який говорилося вище. Нижня частина греблі була врятована.

Врятована... Але Дніпрельстан не діяв. І скільки потрібно було сил, енергії, скільки треба було подолати труднощів, щоб його відродити, відбудувати! З кожного запорізького села, з багатьох міст і областей Батьківщини знову почали з'їжджатися сюди юнаки і дівчата. І передусім дівчата, бо всі чоловіки, юнці, здатні носити зброю, були на фронті. Це вони, шістнадцятилітні й сімнадцятилітні, погано зодягнені, напівголодні, в віхоли й дощі, в спеку і бурі, коли Дніпро лютував, кидався хвилею, розчищали руїни, носилками виносили розбитий бетон і камінь і всієї Вітчизні заявляли:

Клянемося ми над Славутичем синім,
що в битвах священних повстав і воскрес. —
Підійметься знову прекрасним видінням,
Як гордість народу, стрункий Дніпрогес.

31 тисячу людино-днів відробили трудящі області тільки в перші місяці відбудовчих робіт. Робітники запорізьких заводів,

колгоспники Червоноармійського, Василівського, Токмацького районів, інтелігенція виходили на масові недільники, приїздили ешелонами і, відроджуючи славні традиції дніпробудівців, самовіддано працювали. Вони розбирали тисячотонні завали, готували площадки для наступних будівельних робіт. Душею тут, як і колись на спорудженні, був комсомол.

Колгоспниця Ліда Малохатко, що приїхала на Дніпробуд з колгоспу «Могутній» Оріхівського району, зверталася до своїх ровесниць: «Коли ви приїдете сюди, станете на моє місце і візьмете в руки носилки або кирку, — може, ті самі, які тримала в своїх руках я, — попрацюйте так, як працювали ми. Ми не залишали свого місця, доки норма не була виконана, ми не випускали з рук носилок або кирок, коли бачили, що можемо зробити більше... Пам'ятайте, дорогі земляки: «Дніпрогес — наше рідне дітище, і відбудовувати його повинні ми»¹.

Пройде небагато часу, і подібні документи стануть реліквіями. Вдячне Запоріжжя колись поставить пам'ятник тим кароючим юнкам, що своїми обвітреними руками з руїн піднімали станцію, яка носить велике ленінське ім'я.

...А тепер, коли численні туристи та екскурсанти з усіх кінців світу приїжджають на Дніпрогес, слухають його історію, вони обов'язково підходять до могили Невідомого солдата. Там, під п'ятикутною зіркою, в пишних червоних квітах стоїть обеліск. І, дивлячись на нього, кожен у шанобі схиляє голову, віддає честь тому, хто своїм життям захистив могутнє енергетичне серце, пісню соціалізму — славний Дніпрельстан.

¹ «Вся країна відбудовує Дніпрогес». К., Політвидав, 1946, стор. 18.

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

«Відтоді, як десь у глибині віків ви-співалась перша українська пісня; як десь на Хортиці перед уважно при-тихлим січовим товариством розко-тились могутні речитативи щойно складені котримось із сивоусих ко-зацьких Гомерів величавої думи... — відтоді й понині, на всіх історичних шляхах, українське слово було реч-ником духу народу, його ідеалів, йо-го вдачі, його мужності і незламнос-ті».

О. Гончар¹

Красно сказав наш письменник. Сказав про слово. Але хіба не таким речником повинен бути і хортицький заповідник? Історія дала йому право говорити на весь голос. І честь, обов'язок запоріжців зробити його таким.

Кажемо — зробити... Адже сьогодні заповідник є. Він проголо-шений постановою Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 ро-ку. Земля хортицька, скелі, залишки укріплень — все тут за-повідне. Тисячі листів, мільйони голосів схвалюють цю поста-нову.

Але яким же буде меморіальний комплекс — голос заповід-ника? Де він буде? Що кладеться в його основу? На це част-кову відповідь дає лист запорізьких обласних організацій, з яким вони звернулися до Ради Міністрів УРСР 17 серпня 1965 року. В ньому писалося, що в 1970 році сповнюється 200-річчя з дня заснування міста Запоріжжя. Враховуючи велику прогресивну роль, яку відіграло запорізьке козацтво в боротьбі проти іно-земних поневолювачів, у розгортанні Великої визвольної війни 1648—1654 рр., у возз'єднанні України з Росією, Запорізький об-

¹ О. Гончар. Українська, радянська література напередод-ні великого 50-річчя. «Літ. Україна», 1966 р., 17 листопада.

ком КП України, виконком обласної Ради депутатів трудящих просять Раду Міністрів УРСР підтримати ініціативу трудящих, партійних і радянських органів міста, обласних і республікан-ських культурних організацій — створити на острові Хортиці Державний заповідник історії запорізького козацтва.

Державний заповідник доречно розмістити в північній части-ні острова, там, де знаходяться залишки старих козацьких ук-ріплень, звідкіля відкривається чудова панорама Дніпрогесу, пам'ятника В. І. Леніну, металургійних заводів-гігантів.

«Заповідник, вказувалося в листі, варто створити в плані тематичного садово-декоративного парку, в центрі якого спорудити музей-панораму, а алеї прикрасити скульптурами видатних прогресивних діячів — Хмельницького, Наливайка, Сірка, Сули-ми та інших»¹.

Острів Хортиця уже зараз є основним місцем відпочинку трудящих. Тут містяться десятки дитячих здравниць, піонерських таборів, туристських баз, робітничих профілакторіїв. В найближ-чі роки Хортиця стане центром індустріального Запоріжжя.

Створення такого заповідника на легендарному острові де-монструватиме велич і духовну красу нашого народу, з'явиться достойним ознаменуванням ювілею міста.

Отже, проблема Хортиці, як видно з листа, зв'язана не тіль-ки з історією запорізького козацтва і двохсотліттям міста. Вона значною мірою виходить і з того, як далі вести забудову Запоріж-жя, як мусить складатися його генеральний план. Справа в то-му, що Запоріжжя переросло відведені межі, йому потрібний був вихід «на нові землі». В цій ситуації доля острова могла скла-датися по-різному. Хортиця могла бути збереженою для майбут-ніх поколінь, а могла й розділити долю своїх сусідів — томаків-ських, базавлуцьких та інших козацьких земель, які під час бу-

¹ З поточного архіву виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих, 1965 р.

дівництва Каховської ГЕС покрилися водою.

У середині 60-х років з усіх визначних козацьких місць під небом України красувалась одна Хортиця. Віддати під загальну забудову і її — для запоріжців було все рівно, що свідомо віддати себе на суд історії.

Рада Міністрів УРСР 18 вересня 1965 року постановила:

«Оголосити територію острова Велика Хортиця в м. Запоріжжі державним історико-культурним заповідником.

Закласти і впорядкувати на території заповідника садово-декоративний парк історії запорізького козацтва».

Цією ж постановою виконком Запорізької обласної Ради депутатів трудящих був зобов'язаний встановити в натурі межі меморіального комплексу Державного історико-культурного заповідника, а Міністерству культури УРСР, Держбуду УРСР, Держплану УРСР, Міністерству фінансів УРСР, Академії наук УРСР, творчим спілкам—архітекторів, художників і письменників України—разом з облвиконками до 1 квітня 1966 року доручалось подати Раді Міністрів УРСР пропозиції про спорудження в перспективі в різних місцях республіки, зв'язаних з історією запорізького козацтва, пам'ятних знаків.

Одночасно Рада Міністрів УРСР доручила Держбуду, Міністерству культури України, Запорізькому облвиконкому до 1 квітня 1966 року забезпечити виготовлення генерального плану території острова Велика Хортиця, на якому передбачити розміщення пам'ятних знаків, зв'язаних з історією запорізького козацтва, і подати Раді Міністрів пропозиції про їх спорудження.

Влітку 1966 року урядом України був затверджений генеральний план забудови Запоріжжя, а проектна група на чолі з головним архітектором міста С. П. Василевським виставила на

огляд трудящих столиці проектні пропозиції по спорудженню меморіального комплексу хортицького історико-культурного заповідника.

До чого зводяться основні принципи генерального плану Запоріжжя по відношенню до її центральної частини — острова Хортиці?

По-перше, визнання того, що острів є заповідником, що він гарантується від будь-яких дальших руйнувань історичної минувшини.

По-друге, острів гарантується від забудови будь-якими промисловими, виробничими та житловими спорудами. На прибережній лінії будуть розміщуватись тільки профілакторії, піонерські табори, дитячі оздоровчі установи, спортивні та культурні організації.

По-третє, в північно-східній частині 200 гектарів острівної землі відводиться під меморіальний комплекс.

По-четверте, Хортиця буде центральною зеленою зоною Запоріжжя, основним місцем відпочинку трудящих.

А зараз, читачу, давай на хвилинку залишимо офіційну розповідь і заглянемо в близьке майбутнє. Де ще ти побачиш отаке місто? Красиві висотні будинки... Широкий, вільний двадцятикілометровий проспект... Біля нього — голівська широчінь Дніпра, набережна з каскадами довгих гранітних східців... Ажурні мости і Хортиця — зелена, чарівна Хортиця... Яке це все далеке від того, що сто років тому розповідав етнограф Афанасьєв-Чужбинський: «Олександрівськ — жалюгідне містечко. Він ніяк не кращий порядного села і не являє собою нічого втішного. Скидається на Миргород... Кращий будинок тут — в'язниця, набита великою кількістю колодників»¹. Правда, цьому письменнику слід віддати й належне.

¹ Н. И. Афанасьев-Чужбинский «Поездка в Южную Россию», ч. I, СПб, 1863, стр. 104.

Через декілька рядків він додав: «А майбутнє пророчить пому (Олександрівську — прим. наша — М. К.) заздрісну долю». І як бачимо, Афанасьєв-Чужбинський не помилився. Заздрісна доля прийшла. Прийшла з Жовтнем, через багнети і кров громадянської війни... Хто з нас, запоріжців, забуде 1920 рік?

Війська чорного барона тоді рвалися на Правий берег. Рвалися, щоб там, об'єднавшись із білополяками, спільно йти на Донбас. Вогненні сіді схрестились мечі врангелівців і воїнів дивізії Федька. Три дні на хортицькій землі тривали бої. Через тиждень «Задніпровська операція» стала початком розгрому чорного барона. Про цю подію М. В. Фрунзе доповів Володимиру Іллічу Леніну спеціальною телеграмою¹.

А осінь 1941 року! Древня Хортиця знову стала ареною жорстоких битв. Острів декілька разів переходив з рук у руки. Воїни 9-ї і 12-ї армій стояли на смерть. Перед їхніми очима був лєнінський Дніпрогес. Тут колись умирав Святослав... Вони вели вогонь з окопів, якими користувалось хоробре козацтво. Тут вдень і вночі витав дух гоголівського Бульби...

Радянські воїни залишили його тільки в жовтні, коли ворог зробив далекий фланговий обхід. Боем Хортиця так і не була взята.

У цих героїчних боях безсмертною славою покрив себе підпільний загін хортицьких школярів «Юні чапаєвці». В розпал бою члени цієї бойової організації Володя Литяга, Лєоня Панфіловський, Христофор Ємельянов, Віля Писаревич перепливали Дніпро і розповідали командуванню 9-ї армії, де стоять замасковані ворожі гармати, де ворожі окопи.

Про юних розвідників, які загинули в боротьбі з ворогом, тепло згадував в одній із своїх статей командуючий 9-ї армії генерал-лейтенант Харитонов.

¹ «Из истории гражданской войны в СССР». Т. 3, М. изд. «Сов. Россия», 1961, стр. 409.

Тепер на честь їхнього подвигу на Хортиці стоїть обеліск.

Після війни основною організацією, яка використовує острівну землю, був Запорізький філіал Всесоюзного інституту електрифікації сільського господарства. Філіал існував з 1930 року¹. В ньому було чотири відділи: електрифікації, рослинництва, тваринництва, автоматизації просапних культур і спеціальних видів застосування електроенергії в сільському господарстві. Крім цього, філіал має багатогалузеве експериментальне господарство. Всього в філіалі 2061 гектар землі. З них — 804 орної, 371 — під садами, ягідниками і виноградниками, 684 — під урочищами і балками. Тваринницькі ферми виведені з острова.

Особливо прекрасні сади. В будь-яку пору року вони зворушують серце. Весною острів купається в білій піні квітучих черешень, яблунь, груш, а восени гілки тяжіють від рясних плодів. А скільки тут полуниць, малини, порічок, винограду!

Хортицьке лісництво багато зробило по розведенню на піщаних ґрунтах ялини, сосни, а по урочищах — дубів і акації.

У останні роки на хортицьких скелях з'явилися чудові профікторії «Дніпроспецсталі», «Запоріжсталі», електродного, трансформаторного і титано-магнієвого заводів. Це справжні палаци з розкішними квітниками і садами. Поблизу піонерського табору трансформаторного заводу на честь 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, його перебування на Хортиці студентська молодь розбила парк.

У нижній частині острова і навпроти неї — на лівобережжі — досі стоять плавні. Їх небагато — сотні гектарів з колишніх 100 тисяч, але яка краса! І як боляче дивитись, коли бездумні молоді голови влітку знищують рідкісну горішину, па-

¹ 3 грудня 1966 р. філіал реорганізовано в Запорізький науково-дослідний інститут механізації та електрифікації тваринництва Південної зони СРСР.

пороть, лілеї, ламають пагінци молодих дерев. Кричати, благати хочеться: «Люди, збережіть їх! Це для ваших дітей. Це пам'ять Великого козацького луку, пам'ять країни Гілеї...».

А втім, ми, мабуть, далеко відійшли од головного — од меморіального комплексу. Вище говорили — вся Хортиця заповідник. В різних місцях будуть поставлені пам'ятні знаки. Зокрема, в скелях Річища — там, де була і залишилась козацька криниця; на місці переправи до правобережжя, звідки козак вирушали на Жовті Води; біля Змієвої печери, в якій зберігалася їхня резервна зброя; поблизу профілакторію «Запоріжсталь», де до цього часу не заросла «стежка Тараса»; на Високій могилі, де була основна сторожова вишка...

Які ж плануються пам'ятні знаки? Обеліски, камені з написами, сторожова вежа і т. п. Це, повторюємо, буде в різних частинах острова. До речі, визначатимуться місця, зв'язані не тільки з епохою козацтва, — визначатиметься і героїка громадянської, Вітчизняної воєн. Але головні роботи, безумовно, виконуватимуть із завдань меморіального комплексу. Що ж пропонують історики й проєктанти до цього комплексу? Над чим вони спільно працюють?

Комплекс пропонується з трьох основних частин — музею-панорами, музею під відкритим небом і своєрідного садово-декоративного парку.

Як тільки відвідувач переїде міст, що веде з Запоріжжя на хортицьку землю, в районі школи-інтернату (біля повороту дороги на меморіальний комплекс) він зустріне з першим видом майданчиком. На ньому буде оформлений схематичний план історико-культурного заповідника з визначенням головних точок комплексу, а також історичних місць всього острова. Біля схематичного плану на граніті викарбується текст постанови Ради Міністрів УРСР.

У 40—50 метрах від залізничного полотна, вбік північної ча-

стини острова, височитиме монумент, який служитиме епіграфом, заспівом до всього меморіального циклу.

Що ж являтиме собою перша частина комплексу — музей-панорама?

Передусім, музей і панорама — єдина архітектурна споруда. В експозиційному плані вони один одного доповнюватимуть. Музей складатиметься з шести експозиційних залів:

перший — розповідатиме про пам'ятники археології, історії і культури Хортиці раннього періоду;

другий — про виникнення і формування запорізького козацтва (історичні й соціально-економічні мотиви; Хортиця — колиска запорізького козацтва; місця розташування та що собою являли перші Запорізькі Січі як адміністративні, політичні одиниці і воєнна сила);

третій — Запорізька Січ — центр боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення. Велика визвольна війна 1648—1654 років;

четвертий — Запорізька Січ після возз'єднання України з Росією;

п'ятий — запорізьке козацтво в народній творчості, літературі, живопису і музиці;

шостий — спадковість патріотизму, бойової героїки запоріжців війнами Радянської Армії в період громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Темою для панорами береться один з найгостріших моментів битви запорізького козацтва проти турецько-татарської агресії — взяття Кафи.

У приміщенні музею передбачаються кімнати для наукових працівників, адміністрації, для фондів, реставраційної майстерні, невеликий кінолекційний зал.

На території меморіального комплексу і біля нього будуть розміщені: під'їзний майданчик, майстерня для виготовлення су-

венірів і магазин для продажу краєзнавчої літератури, фотопа-
вільйон, кафе.

Що включатиме в себе друга частина комплексу — етногра-
фічний музей під відкритим небом?

Реконструйовану Чортомлицьку Січ XVII століття (фрагмен-
тарно); вісім куренів, січковий майдан.

Біля Січі розмістяться зброярня і гончарня, корчма, табір з
возів, сторожова вишка; в затоні — 4—6 козацьких «чайок».

Січ стоятиме на пагорбку, за земляними укріпленнями Са-
гайдачного. Вони, земляні укріплення, частково теж будуть ре-
ставровані і включені до комплексу Чортомлицької Січі.

На території садово-декоративного парку, біля урочищ, як,
до речі, і біля музею-панорами, етнографічного містечка буде
впорядковано чотири-п'ять видових майданчиків, а поблизу їх —
тематичні оформлення з історії козацтва.

У різних місцях, відповідно з історичним періодом, на двох-
сотгектарній ділянці будуть розміщені скульптури найвидатні-
ших прогресивних діячів: Б. Хмельницького, І. Сірка, П. Са-
гайдачного, М. Кривоноса, Т. Трясила, І. Богуна, Д. Нечая,
І. Сулими, К. Косинського, С. Наливайка.

Проектується також встановити монумент дружби і бойово-
го союзу запорізьких і донських козаків; скульптури легендар-
них літературних героїв: Байди, Мамая, Бульби, Марусі Богу-
славки, Голоти; скульптурну групу — «Козаки в дозорі».

Уся територія меморіального комплексу покритється деревами
і рослинами, характерними для тієї доби.

Така суть державного історико-культурного заповідника на
Хортиці, першу чергу якого планується ввести восени 1970 року.

Колись О. П. Довженко, відвідавши Запоріжжя, заніс до
своїх записних книжок схвильовану мрію: щоб біля «Золотих
воріт» — дніпровського шлюзу — стояв пам'ятник людині, чий

геній освітив і перетворив весь запорізький край, — Володими-
ру Іллічу Леніну.

Тепер цей пам'ятник прикрашає місто.

«Другий пам'ятник, який би я збудував у Запоріжжі, — пи-
сав Довженко, — це Богдану Хмельницькому! Звідси (мається
на увазі Нікополь, Хортиця — прим. наша М. К.) він починав
свій великий історичний подвиг — возз'єднання України
й Русі».

Розкриттю цієї ідеї присвячено весь меморіальний комплекс.

І нарешті — про пам'ятник князю-витязю... В 1971 році —
власне тоді, коли буде вводиться перша черга заповідника —
сповнюється тисяча літ з дня загибелі Святослава. В меморіаль-
ному комплексі планується поставити пам'ятний знак на хор-
тицькій Чорній скелі. Звичайно, це добре. Це вшанування витя-
зя Русі.

Але, мабуть, крім цього, доречно було б здійснити третю
мрію Довженка — поставити, як він і хотів, князю пам'ятник у
Запоріжжі, на правому березі: Святослав на коні, з мечем, у
глибокій задумі... «Се, так би мовити, — пам'ятник нашому гн-
сячоліттю над Дніпром. Він пав у битві, не посраивши землі
Руської, пам'ятаючи, що мертвим сорому нема. І ми пригадува-
ли його невмирущі слова під час Великої Вітчизняної
війни...

Який се був би благородний і виховавчий знак серед сте-
пів над Дніпром у тих якраз славнозвісних місцях, де потомки
його, такі ж чубаті запоріжці-витязі, як і сам він, боронили
вітчизну од турецько-татарських орд. Як се в'язалось би в єди-
ний великий історичний комплекс зі спорудами нашого часу —
шлюзами, електростанціями, греблями і монументами великих
геніїв нашої доби»¹.

¹ І. О. Довженко. Твори. К., Вид. «Дніпро». 1966.
стор. 111—112.

Створення державного історико-культурного заповідника на Хортиці співпадає з знаменною подією — двохсотріччям Запоріжжя — міста, яке народилося і виросло на славі козацькій землі.

Трудящі України вдячні Комуністичній партії, радянському уряду за їх високу оцінку дій запорізького козацтва, за їх піклування про збереження пам'яті героїчного минулого нашого народу.

ЗМІСТ

	Стор.
Замість передмови	5
З глибини віків	8
Колиска запорізького козацтва	17
На шляхах історії	31
Джерело сили й натхнення	45
Дніпрельстан — пісня соціалізму	56
Державний історико-культурний заповідник	70

Николай Петрович Киценко
**ХОРТИЦА В ГЕРОИКЕ
И ЛЕГЕНДАХ**

На українском языке.

Редактор
Ф. Н. Козловський
Художник Д. Є. Гришин
Художній редактор
Г. І. Глушко
Технічний редактор
Л. М. Серєда
Коректор Л. І. Товбіна

Здає на виробництво
14.IV—1967 р.
Підписано до друку 3.X—1967 р
Папір 70×108/32. Друк. арк.
прив. 3,596+1,027 вкл.=4,623.
Обл.-вид. арк. 4,474.
БТ 07016. Зам. № 6254.
Тираж 50000. Ціна 31 коп.

Видавництво «Промінь»,
м. Дніпропетровськ, проспект
К. Маркса, 60.

Друкарня Запорізького газетно
го видавництва,
м. Запоріжжя, просп.
Леніна 150-а.